

PODTATRANSKÉ MÚZEUM
V POPRADE

NEANDERTÁLEC Z GÁNOVIEC

Zborník príspevkov zo seminára
pri príležitosti
80. výročia nálezu neandertálca v Gánovciach

Poprad 2007

PODTATRANSKÉ MÚZEUM V POPRADE

NEANDERTÁLEC Z GÁNOVIEC

Zborník príspevkov zo seminára
pri príležitosti 80. výročia nálezu neandertálcu v Gánovciach

Venované pamiatke

Prof. MUDr. RNDr. h. c. Emanuela Vlčeka, DrSc.

** 1. 3. 1925 - † 24. 10. 2006*

Poprad 2007

Vydalo: Podtatranské múzeum v Poprade

Zodpovedná redaktorka: Bc. PhDr. Magdaléna Bekessová

Zostavovateľka: Bc. PhDr. Magdaléna Bekessová

Autori príspevkov: Bc. PhDr. Magdaléna Bekessová, Prof. PhDr. Václav Furmánek, DrSc., PhDr. Lubomíra Kaminská, CSc., Mgr. Jana Kušniráková, Mgr. Bc. Daniela Mlynárčiková, PhDr. Peter Roth, PhD., PhDr. Marián Soják, PhD., RNDr. Petr Velemínský, PhD., Prof. MUDr. RNDr. h. c. Emanuel Vlček, DrSc. †

Obálka: Fotoarchív Podtatranského múzea v Poprade

Preklad: PhDr. Ludmila Vaňková (anglický jazyk)

Neprešlo jazykovou úpravou.

Tlač: BAMBOW, Spišská Nová Ves, 2007

Náklad: 300 kusov

ISBN: 978-80-969585-2-8

Výšlo s finančným príspevím Ministerstva kultúry Slovenskej republiky

OBSAH

Úvod	5
1/ História a význam objavu Neandertálca z Gánoviec na Spiši <i>Emanuel Vlček</i>	7
2/ Profesor MUDr. RNDr. h. c. Emanuel Vlček, DrSc. <i>Petr Velemínský</i>	23
3/ Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe kamennej <i>Lubomíra Kaminská</i>	31
4/ Stručný prierez archeologickými dejinami Gánoviec <i>Marián Soják</i>	41
5/ Nová interpretácia najstaršieho železného predmetu z Gánoviec <i>Václav Furmánek</i>	53
6/ Prezentácia náleziska neandertálca v Gánovciach – predstavy a návrhy <i>Magdaléna Bekessová</i>	67
7/ Gánovce, nálezisko neandertálca – súpis literatúry <i>Jana Kušnieráková</i>	75
8/ „Gánovce - životné prostredie neandertálskeho človeka“, stála expozícia Podtatranského múzea v Poprade <i>Daniela Mlynárčiková</i>	85
9/ „Pravek a raný stredovek pod Tatrami“, archeologická expozícia Podtatranského múzea v Poprade <i>Peter Roth</i>	93
10/ Perspektíva archeologického výskumu v jaskyniach na Spiši <i>Marián Soják</i>	97

ÚVOD

V roku 2006 uplynulo osemdesiat rokov od jedného z najvýznamnejších nálezov pozostatkov neandertálskeho človeka na našom území, ktorého vek sa odhaduje na viac ako 100 000 rokov.

Podtatranské múzeum v Poprade v spolupráci s obcou Gánovce si 80. výročie nálezu neandertáľca pripomenulo zorganizovaním medzinárodného odborného seminára. Seminár bol zrealizovaný za účasti prestížnych odborníkov zo Slovenskej a Českej republiky v dňoch 8. - 9. septembra 2006. Prezentované príspevky, priniesli najnovšie poznatky a informácie súvisiace s nálezom a jeho následným výskumom a tiež ďalšími výskumami, ktoré sa realizovali na tejto významnej lokalite, alebo s ňou súviseli. Súčasťou seminára bola prehliadka špecializovanej expozície v Podtatranskom múzeu v Poprade, ktorej štyridsať rokov si pripomenieme v roku 2009. Expozíciu navštívilo už viac ako pol milióna domácich a zahraničných návštevníkov. Súčasťou seminára bola aj prehliadka samotnej lokality v Gánovciach a diskusia s návrhmi na ďalší postup v spôsobe ochrany a možnostiach prezentácie tohto jedinečného náleziska.

Organizátorov seminára potešilo, že ich pozvanie prijal aj profesor Emanuel Vlček, popredný odborník - antropológ, ktorý ešte v roku 1949 druhovo určil gánovský nález. Žiaľ z vážnych zdravotných dôvodov na seminár nemohol prísť. Ešte smutnejšiu správu sme dostali niekoľko týždňov po seminári, v ktorej nám kolegovia z Národného múzea v Prahe oznamovali, že profesor Emanuel Vlček zomrel.

Zborník príspevkov zo seminára venujeme profesorovi Emanuelovi Vlčkovi, ako prejav úcty, vďaky a uznania, za jeho rozhodujúci prínos vo výskume Neandertáľca z Gánoviec.

Zborník je určený nielen odborníkom špecialistom z odboru antropológie, paleontológie, archeológie, geológie, histórie a ďalších, ale aj učiteľom, študentom a všetkým, ktorých problematika zaujíma. Veríme, že zborník pomôže v propagácii a popularizácii významnej lokality aj obci Gánovce, ktorá sa nálezom neandertáľca dostala natrvalo na mapu sveta.

Podtatranské múzeum v Poprade ďakuje všetkým organizátorom a účastníkom seminára, autorom príspevkov, kolegom a spolupracovníkom, ktorí pripravovali a pomáhali pri zostavovaní a vydaní tohto zborníka.

Magdaléna Bekessová
zostavovateľka

Emanuel Vlček

Gánovce jsou vedle starších nalezišť (jeskyně Šipka u Štramberka, jeskyně Švédův stůl u Ochozu, jeskyně Kůlna u Sloupu, Šaľa nad Váhom, jeskyně Subalyuk v Maďarsku a Weimar v Německu) nejvýznačnější lokalitou ve střední Evropě, která poskytla kosterní pozůstatky dosud nejstarší formy neandertálského člověka a jeho materiální kultury.

Travertinová kupa Gánovce-Hrádok je v literatuře známa již od poslední třetiny minulého století. Tehdy zde začali italští kameníci těžít stavební kámen a v lomu nacházeli četné kosti vymřelých zvířat, otisky listů a plodů stromů i dalších rostlin. Nalezlo se také paleolitické ohniště a kamenné artefakty ze starší doby kamenné. V nadložních vrstvách hlín byly objeveny památky z mladší doby kamenné, ze starší doby bronzové, z halštatského období a z mladší fáze období římského. Mnoho nálezů je uloženo v několika špišských muzeích, především v Podtatranském muzeu v Popradě, dále pak v Národním muzeu v Praze a v Budapešti.

První paleontologické nálezy z Hrádku v Gánovcích publikovali badatelé A. Scherffel 1881, M. Staub 1893, F. Franz 1893, A. Münnich 1895, F. Pax 1905 a 1906, T. Kormos 1912 a L. Györfly 1916. (obr. 1) O paleolitickém ohništi a nálezech kamenných artefaktů psali A. Münnich 1895, M. Greisiger 1906, B. Hajtz 1926, J. Lipták 1935 a E. Vlček 1953. Kamenné nástroje zde sbíral i J. Petrbock a jejich malou kolekci, dnes nezvěstnou, předal prostřednictvím J. Matiegky do USA Aleši Hrdličkovi s žádostí o prostředky na výzkum lokality. A. Münnich 1895, T. Kormos 1912, F. Pax 1905, Volko-Starohradský 1924, J. Petrbock 1924 a 1926, J. Lipták 1935 a E. Vlček 1953 popisují z holocenních poloh památky doby neolitické, bronzové a halštatské.

Za první světové války byl výzkum přerušen, ale r. 1923 začali lokalitu sledovat J. Babor a J. Petrbock (publikace z let 1924, 1926, 1933, 1936, 1937, 1939 a 1960) (obr. 2). Např. malakofaunu přesně určil a zpracoval J. Petrbock (1933, 1937 a 1939), výlitek krunýře želvy O. Štěpánek (1934), nález nosorožce V. Zázvorka (1932), stoličku lesního slona E. Vlček (1953). O paleobotanickém materiálu uveřejnil detailní studie F. Němejce (1928, 1929, 1931, 1937 a 1943).

Výlitek mozkovny byl objeven na jaře r. 1926. Jaroslav Petrbock tehdy nevěděl, že od kamenického mistra K. Kokiho kupuje travertinové endokranium člověka. Protože toto endokranium bylo z celé série získaných výlitků mozkoven největší, domníval se, že to je mozek mamuta, nálezovou zprávou však žádnou nenapsal. Na ja-

ře téhož roku přinesl časopis *Turistik, Alpinismus und Wintersporte* (roč. 7) na str. 16 krátkou B. Hajtzovu informaci o nálezu lidských kostí v gánoveckých travertínech. Autor nález blíže nespecifikoval a téhož roku zemřel. Jeho stať převzal r. 1935 J. Lipták do knihy *Bilder aus der Zipser Vergangenheit* (str. 11) (obr. 3).

J. Petrбок dne 1. 7. 1926 nález zapsal do přírůstkového katalogu geologicko-paleontologického oddělení Národního muzea v Praze pod číslem 22424 jako 1 velký savčí mozek (trav. plis., loc. Gánovce), Jar. Petrбок, 100 Kč. Zápis prokazuje původ gánoveckého nález, jehož koupi potvrdil i prof. F. Němejc, který jí byl osobně přítomen.

Až teprve r. 1937 J. Petrбок vystavil tento výlitek spolu s dalšími nálezy ve výloze jednoho velkého obchodu v Praze s označením, že jde o zkamenělý mozek vymřelého slona. Když se materiál vracel z výstavy, rozpoznal Josef Holinger, anatomický preparátor a sochař-modelář Národního muzea v Praze, v největším mozku výlitek mozkovny člověka (ústní sdělení dr. V. Zázvorcky).

V časopise *Naší přírodou* referuje J. Petrбок o tomto nálezu r. 1937. V témže roce potvrzují určení prof. Matiegka, prof. Haškovec a dr. Axamit. Sluší se říci, že již Petrбок považoval nález za zkamenělý mozek. Doprovodné kamenné nástroje přisuzoval shodně s tehdejšími znalci paleolitu prof. K. Absolonem z Brna tzv. preaurignacienu. Za podobnou považoval i kulturu objevenou v jeskyni Nad Kačákem v Českém krasu, tzv. lartetien. Oba proto zkamenělinu pokládali za pozůstatek aurignackého člověka, tedy za taxon *Homo sapiens aurignaciensis*. K. Absolon byl tehdy přesvědčen, že se na území střední Evropy nevyskytuje střední paleolit, industrie provádějící neandertálce. Proto i Gánovce považoval za pozůstatek člověka kromaňonského. Teze této autority se udržela až do konce 2. světové války, kdy ji vyvrátily nové nálezy, ale především nové terénní výzkumy. A Gánovce k tomu přispěly měrou vrchovatou.

První snímky výlitku pořídil dr. V. Fetter z antropologického ústavu v Praze v době, kdy J. Petrбок nález nabídl prof. Matiegkovi ke koupi za 20 000 Kčs (sdělení z dopisu V. Fettera prof. V. Sukovi ze dne 8. 1. 1955). O cenu vznikl spor, prof. Matiegka koupi odmítl a nález upadl na řadu let v zapomenutí.

Druhá světová válka přerušila sledování naleziště. Pouze r. 1942 se o gánoveckém nálezu zmiňuje ve své práci o výlitcích mozkoven ledních lišek z travertínů v Tučíně J. Vaňura a v dalším roce i F. Němejc. V literární pozůstalosti J. Petrбока byla nalezena fotokopie článku o gánoveckém nález, který zaslal časopisu *Anthropologie* a jenž byl autorovi vrácen redaktorem prof. J. Malým. Další zmínku nacházíme v učebnici L. Augusty a M. Remeše *Úvod do všeobecné paleontologie* (Praha 1947, str. 131-132).

Současný výzkum začal r. 1948. Inicioval ho Jaroslav Petrbok a účastnili se V. Knebllová, V. Ložek, F. Prošek, E. Vlček a mnozí další. Význam lokality okamžitě pochopil akademik J. Böhm, ředitel Státního archeologického ústavu v Praze, který poskytl v dalších letech badatelům finanční podporu k modernímu výzkumu naleziště.

V řadě svých archeologických sdělení od r. 1949 jsem nález klasifikoval jako formu předsapientní, morfologicky nejlépe odpovídající starým neandertálským formám z konce poslední doby meziledové. Při detailním antropologickém rozboru jsem se musel opřít o zahraniční authority, neboť u nás tehdy chyběli badatelé, kteří by se řádně zabývali fylogenezí člověka.

Vlastnímu systematickému bádání, které začalo r. 1955, předcházely v letech 1949 až 1953 informativní průzkumy. Výzkum prováděly Archeologický ústav SAV v Nitře (1955-6), Archeologický ústav ČSAV v Praze (1957-59) po celou dobu ve spolupráci s Ústředním ústavem geologickým v Praze. Výzkum vedli E. Vlček a F. Prošek. Jednotlivými disciplínami se zabývali: stratigrafií F. Prošek, geologií a petrografií J. Kukla, paleobotanikou V. Kněbllová-Vodičková, paleozoologií O. Fejfar, paleomala-kozoologií V. Ložek, geografii V. Vojáček, chemizmem vřídla a jeho sedimentů J. Pelikán a F. Kordač, otázkami paleolitu F. Prošek a nověji L. Bánesz.

Akademik J. Böhm navrhl koreferentskou mezinárodní skupinu, která sledovala postup prací. Byli v ní prof. S. Stolyhwo z Krakova (paleoantropologie), akademik Q. Záruba a dr. K. Žebera z Prahy (stratigrafie), prof. M. Kretzoi z Budapešti (paleontologie), akademik W. Szafer z Krakova a prof. F. Němejc z Prahy (paleobotanika) a dr. B. Klíma z Brna (paleolit) (Obr. 4).

Řada výsledků byla zásadního a všeobecně platného významu, proto akademik J. Böhm svolal k jejich ověření mezinárodní komisi. Uskutečnila se ve dnech 17. 23. 6. 1958 v Praze a v Gánovcích. Stratigrafické sekce se ze zahraničí zúčastnili prof. F. Zeuner z Londýna a prof. F. Pax z Kolína nad Rýnem, paleoantropologické prof. H. Vallois z Paříže, prof. K. Stolyhwo z Krakova a prof. V. P. Jakimov z Moskvy. Obě sekce protokolárně potvrdily závažnost lokality a zde nalezených pozůstatků neandertálce. Bez výjimky souhlasily s předloženými závěry.

Výzkum naleziště pokračoval až do r. 1960, kdy byl ukončen, stejně jako studium vlastních antropologických nálezů. Výsledek jsem shrnul v monografii *Neandertaler der Tschechoslowakei*, Academia, Praha 1969.

Plochá travertinová kupa zde vznikla již v předposlední době ledové (risské), ale risský travertin je jiné kvality a paleontologické objekty neobsahuje. Část starého travertinu překryly jílovité zeminy, které byly v risské době nejméně dvakrát mrazově zvířeny. Jen nejsvrchnější risské sedimenty vydaly zuby srstnatého nosorožce

(*Coelodonta antiquitatis*), jelenovitěho kopytníka a nějaké šelmy. Výsledky pylové analýzy zařadily krycí jíl ještě do glaciálu.

Všechna geologická, petrografická, paleontologická, paleobotanická a paleomakozoologická studia prokázala, že se gánovecké kompaktní travertiny usazovaly v poslední době meziledové, tj. před 100 000 lety.

V devadesátých letech minulého století provedl prof. Klaus-Dieter Jäger z laboratoře v Kolíně nad Rýnem uran-thoriové datování gánovecké lokality v sérii datování středoevropských travertinů. Výsledky jsou ve shodě s datováním posledního interglaciálu tj. :

datování nejmladšího vzorku:

85 200 (chyby +3 300, -3 200)

datování vzorku ze základů Miglieriniho domu:

108 600 (chyby +10 500, -9 700)

a nejstarší vzorek:

131 800 (chyby +4 100, -3 900)

V interglaciálních travertinech Hrádku bylo zjištěno pět paleolitických horizontů a několik popelovitých poloh:

- nejstarší kulturní vrstva byla objevena v období rozvoje borovice a břízy na počátku interglaciálu,
- druhá v období maxima interglaciálu,
- třetí na samém konci rozvoje listnatého lesa a na začátku nástupu jehličnanů,
- čtvrtá na stěnách kráteru vřídla,
- pátá v nejmladším nečistém travertinu s měkkýší faunou s hojnou *Cochlodina cerata*.

V travertinu byly také nalezeny různě rozmístěné uhlíky a zbytky ohnišť. Nejvýraznější doklady o tom, že zdejší pračlověk používal oheň, jsou v kolekci zachráněné M. Greisingerem. Vedle vypálených poloh travertinu se zbytky uhlí a spálených kostí jsou v nich i radiolaritové a křemenné nástroje. Mezi nejpozoruhodnější sídlištní doklady patří řada ohořelých kmenů stromů (většinou po jedné straně zalitých do kompaktního travertinu (Obr. 5).

Na výzkum Hrádku navazovala bádání v dalších travertinech v okolí Gánovců, později v celé spíšské kotlině. Především to byla travertinová kupa v osadě Ondrej

v obci Hôrka, asi 5 km východně od Gánovců (výzkum zde v poslední době vede dr. L. Kaminská). Třetí travertinovou lokalitou na Spiši, která poskytla bohatou středopaleolitickou industrii. Nejspodnější kaskáda čtvrtého mocného travertinového komplexu v Hranovnici skrývala dvě ohniště s několika křemennými odštěpky. Hranovnické travertiny paleontologicky patří do posledního interglaciálu.

Středopaleolitické industrie travertinových lokalit Spiše jsou specifické a může je považovat za samostatnou středopaleolitickou skupinu, omezující se zatím na spišskou kotlinu. Jejich detailním rozbořem se zabývali F. Prošek a L. Bánesz.

Travertiny jsou kryty sedimenty poslední doby ledové. Z nejmladší spraše vyplňující centrální gánovecký kráter byly vykopány kosti srstnatého nosorožce (*Coelodonta antiquitatis*), několik poloh uhlíků, odštěpky a čepele z hnědého radiolaritu, tedy jasně mladopaleolitické artefakty. Celý monumentální mladopleistocenní profil Hrádku uzavírají holocenní rendzinové sedimenty s četnými památkami osídlení v neolitu, eneolitu, starší době bronzové, halštatském období a mladém období římském (kultura púchovská). V pleistocenní výplni centrálního kráteru byla také odhalena hluboko zapuštěná a vydřevená studna ze starší doby bronzové (kultura otomanská), která skrývala vedle otomanských památek výjimečnou železnou dýku a vzácně dobře zachované zlomky nádob šitých z březové kůry.

Travertinový výlitek objevený r. 1926 (Obr. 6b) ve svrchních polohách kompaktního travertinu byl získán náhodným sběrem a za lidský byl označen až za jedenáct let. To vše bylo příčinou četných námitek, které bylo třeba překlenout komplexním výzkumem výlitku i lokality. Nálezový horizont byl potvrzen petrografickým rozbořem travertinu gánoveckého endokrania a jeho porovnáním s travertiny jednotlivých vrstev stěny centrálního vřidelního kráteru v místech, kde se všechny interglaciální vrstvy zachovaly (J. Kukla). Další metodou – chemickou analýzou zbytků zachovaných kostí lebky – se stanovily obsahy fluoru a vypočetl se fluorový index, který se srovnal s fluorovými indexy kostí nalezených ve stratigrafických superpozicích jednotlivých vrstev travertinů (J. Pelikán). Oba postupy daly shodné výsledky a zařadily gánovecký nález do horizontu, kdy ustupoval dubový smíšený les a opětovně se vracely jehličnany, do druhé poloviny interglaciálu, tj. do doby asi před sto tisíci lety. Nejnovější data upřesnila absolutní stáří pozůstatků gánoveckého člověka na 105 000 let.

Důkladný antropologický rozbor nálezu se soustředil na studium vlastního travertinového výlitku mozkovny a na posouzení kostěných zbytků lebky. Byl porovnán s mnoha jinými nálezy fosilního člověka a dnes ho můžeme přesně charakterizovat.

Travertinový výlitek mozkovny je ještě i dnes zčásti překryt pevně přilnutými zbytky lebečních kostí (Obr. 7). Zachovala se značná část šupiny levé kosti spánkové, části obou kostí temenních a malá část šupiny kosti týlní. Na bázi výlitku lpějí malé

zbytky kosti klínové, obou kostí skalních a kostěné nálepy z kosti čichové a čelní. Z šupiny kosti čelní zbyly jen kostěné hmoty táhnoucí se v pruhu nad sagitálním švem, nad krajinou gyrus frontalis superior a v malých nálepech nad krajinou gyrus frontalis medius vlevo a částečně i vpravo. Povrch čelních pólů odlitku kryjí rovněž tenké nálepy kostní tkáně (Obr. 6a, b, c, d, e).

V šedesátých letech jsme se na radiologické klinice UK v Praze u prof. V. Švába pokusili zjistit tloušťku zbytků lebky. Posloužily k tomu skiagrafické snímky vedené tangenciálně k povrchu výlitku. O dvacet let později se na radiologické klinice fakultní nemocnice v Praze 10 u prof. A. Sehra naskytl možnost využít nové, daleko přesnější rentgenologické metodiky – počítačové tomografie (CT) na přístroji Somatom 2, kde jsem vyšetření prováděl s J. Brzorádem (Obr. 8).

Na příčných a sagitálních řezech, vedených v osmimilimetrových vzdálenostech, jsme získali sítí hodnot ve vztahu k povrchu endokrania. Zjistili jsme, že tloušťka týlní kosti na planum occipitale je 10 mm, na temenní kosti 6 – 7 mm, kost spánková je silná 6 mm a tloušťka šupiny čelní rovněž 6 – 7 mm. Na podélném řezu vedeném parasagitálně 24 mm od mediánní roviny jsme ve zbytcích kosti zjistili dobře ohraničený strop pravého sinus frontalis o výšce 16 mm a hloubce rovněž 16 mm. Strop čelní dutiny nevystupoval do čelní šupiny, ale byl obsažen jen v masivu torus supraorbitalis. Vyšetření také ukázalo, že kostní tkáň je velmi mineralizována, přesto bylo možno posoudit tloušťku obou kompaktních desek kostí a stavbu diploë (trámčité vrstvy lebeční kosti).

Tomografické vyšetření poodhalilo i homogennost výlitku a nerovnosti povrchu endokrania. Mezi kostmi a povrchem endokrania jsou různé široké štěrbiny vzniklé neúplným vylitím dutiny lebeční. Z utváření a umístění nerovností můžeme usuzovat i na původní polohu lebky ve vřídle před jejím vyplněním travertinem. Spočívala na týlních partiích a k hladině vřídla byla skloněna v úhlu 45°.

Již v 60. letech jsme s profesorem J. Wolfem zkoumali stavbu povrchu kosti skalní, která otiskuje povrch mozečkových partií. Akrylátovou metodikou pro mokré povrchy jsme objevili obdivuhodně zachovaný jemný povrch kostní struktury. Konzervační schopnost travertinu je úžasná, neboť umožnila na kostním povrchu starém 100 000 let rozpoznat otisky kolagenních fibril, canaliculi ossium a úpony sharpeyských vláken lépe než u soudobého materiálu.

Vedle těchto detailních vyšetření mohl být stanoven i kyfotický úhel báze lební, který je důležitý pro posouzení fylogenetického zařazení jedince. Gánovecký výlitek se tímto úhlem – 131° – plně řadí mezi neandertálce. Podobně bylo možno na šikmém perimetru b-ast-ba podle Sergiho zjistit utváření krajiny temenního hrbolu a mozkovnu opět zařadit mezi neandertálce.

Při systematickém výzkumu Hrádku v Gánovcích jsme 11. září 1955 objevili

v pevném travertinu na východním okraji původního vřídelního kráteru otisky dvou dlouhých kostí. Kosti stratigraficky patří do 3. kulturní polohy, kde je provázely odštěpky červenohnědého radiolaritu a bílého křemene spolu s uhlíky z modřínu a borovice. Zachovalost nálezů byla mimořádná. V dutině dokonalého travertinového otisku kosti tvořil výlitek dřevěné dutiny kosti krystalický vápenec krytý drtí z kostní tkáně. Nalezli jsme tak podstatné části kosti vřetenní a kosti lýtkové. Obě kosti patřily jedinci gracilní stavby, popřípadě dítěti.

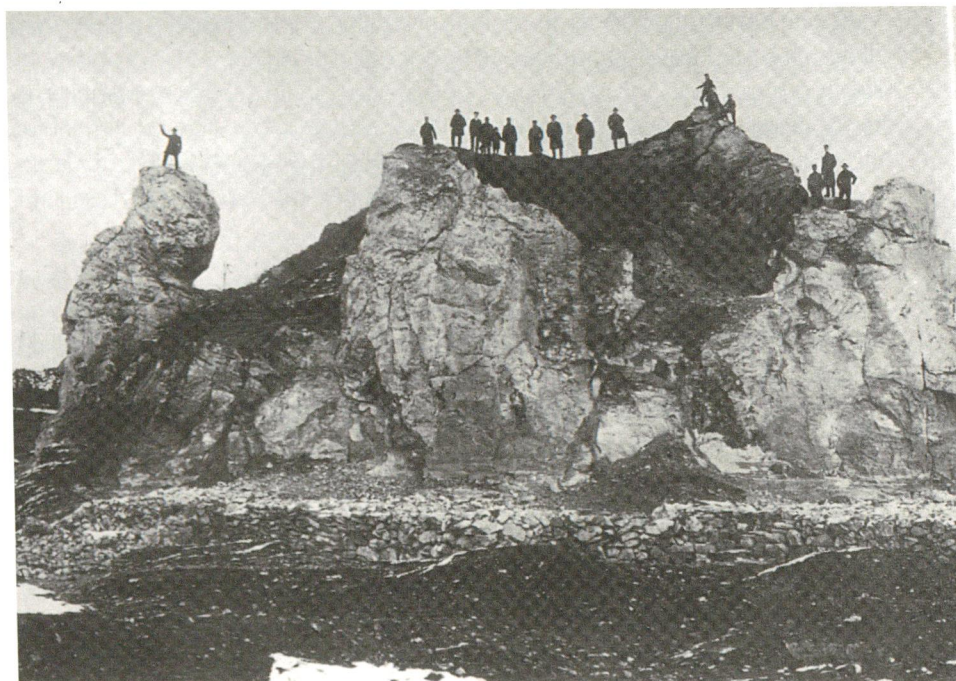
Nález pozůstatků člověka z Gánovců je zatím nejstarším známým lidským pozůstatkem z posledního interglaciálu na území střední Evropy. Dokládá nám existenci vývojových forem neandertálského člověka a osídlení karpatské kotliny v druhé polovině poslední doby meziledové.

Spišský neandertálec byl z hlediska archeologického nositelem drobotvaré středopaleolitické industrie. Navštěvoval postupně různé lovecké areály této oblasti. Sídnil v těsném okolí spišských termálních pramenů, které nezamrzaly ani v zimních údobích a byly proto celoročním napajedlem zvířat a tím i místem jejich lovu.

- Druhově je travertinové endokranium se zbytky kostěné kalvy pozůstatkem preneandertálské formy člověka. Určení schválili specialisté na fylogenezi člověka: W. Gieseler z Tübingenu (1956), C. F. Howell (1958), V. P. Jakimov z Moskvy (1951, 1952, protokol z 1958), Sir A. Keith z Londýna (korespondence z 1952), G. H. R. von Königswald (1960), G. Kurth a G. Heberer (1960), S. Sergi z Říma (1951, 1955, přednáška v Paříži 1960), K. Stolyhwo z Krakova (korespondence z 1951, protokol z 1958), H. Vallois z Paříže (1951, 1956, protokol z 1958), H. Weinert z Kielu (1952).
- Časově gánovecký nález patří do druhé poloviny posledního interglaciálu, přesněji do období přechodu z rozvoje dubového smíšeného lesa a nástupu jehličnanů (V. Kněblová, V. Ložek, O. Fejfar).
- Nálezový horizont gánoveckého výlitku byl potvrzen petrografickým rozbořem travertinu gánoveckého endokrania a jeho porovnáním s travertiny jednotlivých vrstev stěny centrálního kráteru řídla (J. Kukla) a chemickým rozbořem zbytků kostěné kalvy, stanovením fluorového indexu a jeho porovnáním s fluorovými indexy kostí nalezených v stratigrafické superpozici jednotlivých vrstev travertinových stěn centrálního kráteru (J. Pelikán). Obě vyšetření a porovnání shodně potvrdila časové určení.

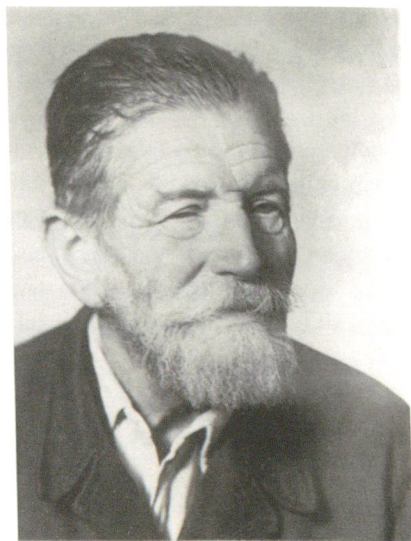
LITERATURA

VLČEK, E. 1969: Neandertaler der Tschechoslowakei, Academia, Praha.

Obr. 1

Gánovce - Hrádok: travertinová kupa na snímku z roku 1919, kde byl nalezen výlitek mozkovny neandertálce. Na snímku je ještě patrný kráter terciálního vířidla; pohled od jihozápadu.

Obr. 2

Jaroslav Petrbock (1950)

Obr. 3

Kalmán Koki a prof. Emanuel Vlček (vpravo) v roce 1949

Obr. 4

Zasedání komise o Gánovcích 4. března 1958 v Národním muzeu v Praze.

zleva: prof. Valšík, dr. Zázvorka, prof. Záruba, prof. Němejc, ?

zprava: akad. Böhm (žády, včele stolu), prof. Wolf, prof. E. Vlček (stojící), J. Petrbock, prof. J. Jelínek, dr. Neužil ?, dr. Valoch, prof. Fejfar

Obr. 5

Ohořelý kmen stromu v travertinu nalezený v Gánovcích

Obr. 6 a-e

Výlitek mozkovny neandertálce -norma frontalis (a), norma lateralis (b), norma occipitalis (c), norma verticalis (d), norma basalis (e)

(b)

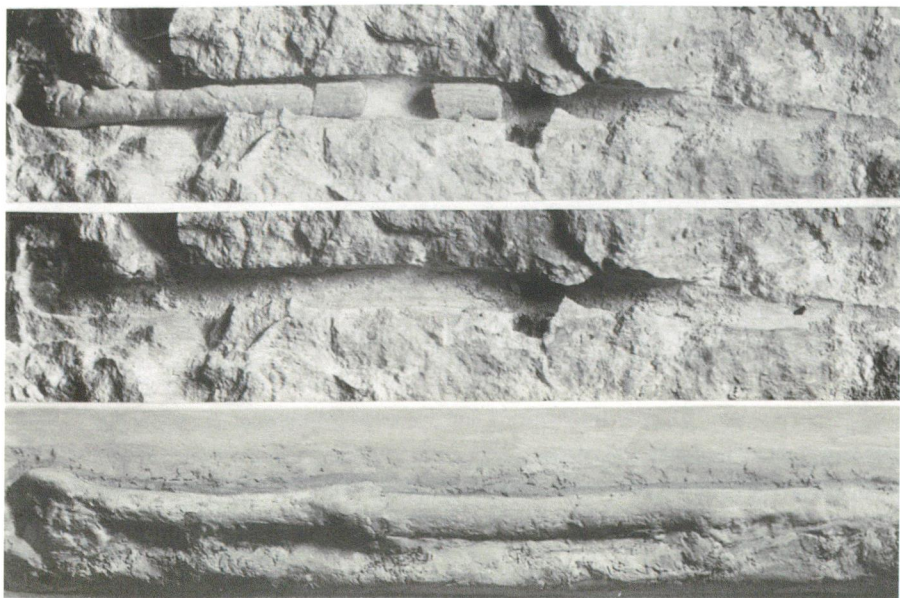
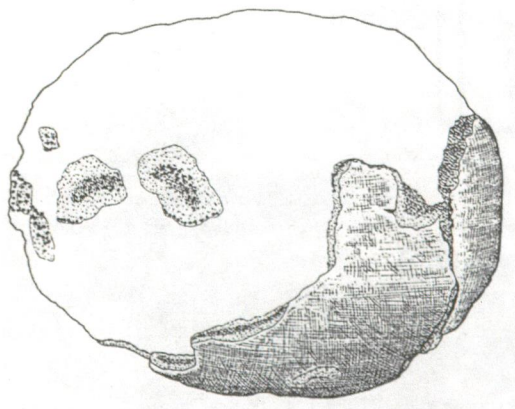
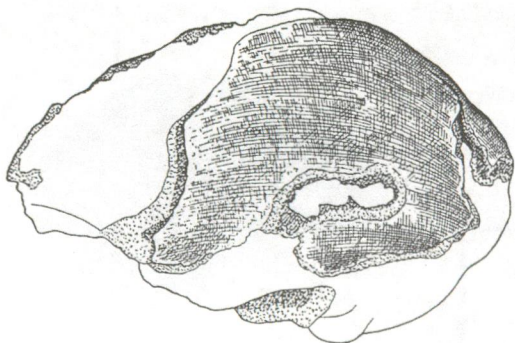

(c)

Obr. 7

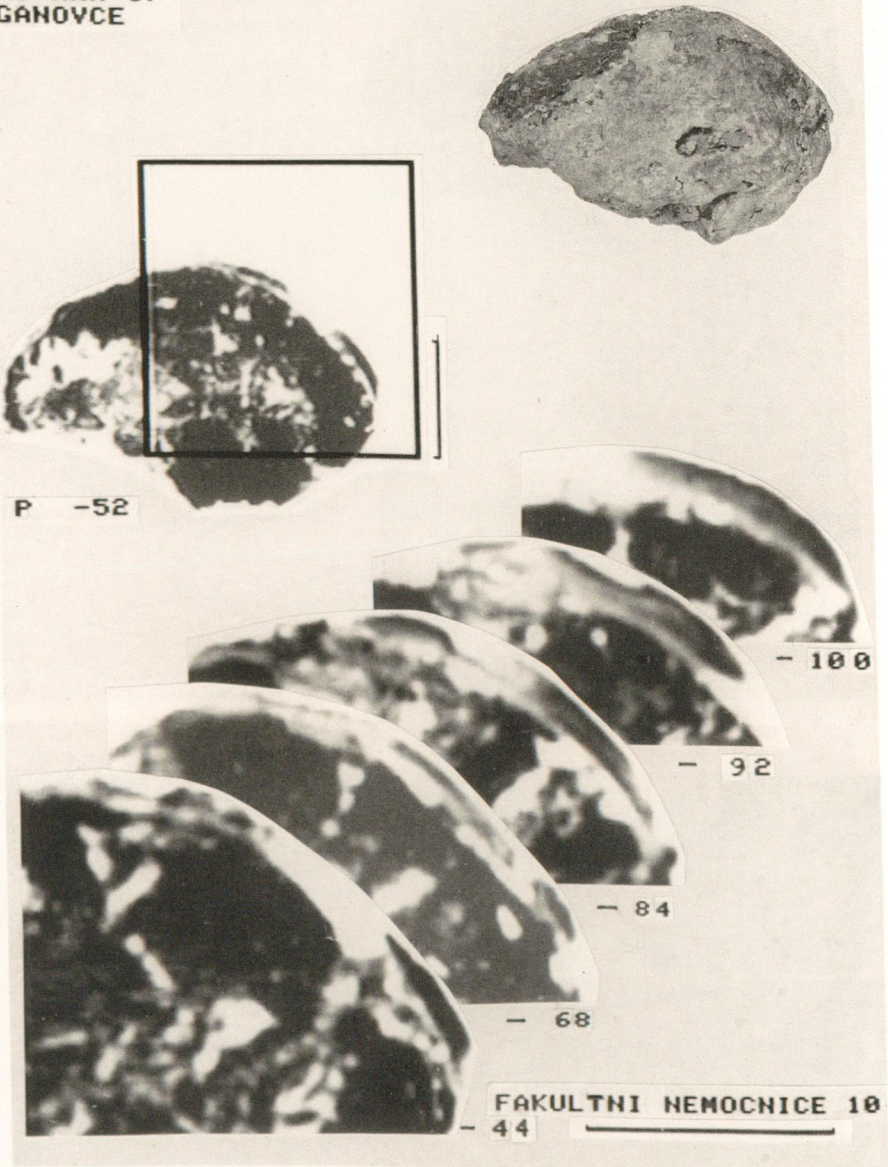
Travertinový výlitek mozkovny z pohledu ze strany a ze shora s vyznačenými zbytky kostní tkáně.

Obr. 9

Otisk kosti lýtkové v travertinu

SOMATOM 2
16-MAR-87
GANOVICE

Obr. 8
na parasagittalním rezu zobrazena tloušťka doch partii cel supiny a sipkou oznaceny strop dx cel-
ni dutiny. Podélné řezy CT pozůstatků lebky na povrchu travertinového endokrania (Jan Brzorád)

History and significance of a Neanderthal man find from Gánovce in Spiš

Emanuel Vlček

Gánovce, in addition to older finding places of the Šipka cave near Štramberk, Švédův stůl cave near Ochoz, Kůlna near Sloup, Šaľa nad Váhom, Subalyuk cave in Hungary and Weimar in Germany, is the most valuable site in central Europe, where remnants of a skeleton of up-to-now oldest Neanderthal man form and his material culture have been found. The travertine monticule at Gánovce-Hrádok has been known in written records from the last third of the 19th cent. (Scherffel 1881; M. Staub 1893; etc.). A casting of brain cavity found in 1926 in the mound top compact travertine layers has been obtained by an accidental discovery and was determined as human 11 years later.

As far as the type is concerned, the travertine endocranium with bone calva remnants are remains of a praeneanderthal man type, as it has been testified by the board of human phylogenesis specialists: W. Gieseler from Tübingen (1956); C. F. Howell (1958); V. P. Yakimov from Moscow (1951; 1952, record from 1958); Sir A. Keith from London (correspondence from 1952); G. H. R. von Königswald (1960); G. Kurth and G. Heberer (1960); S. Sergi from Rome (1951; 1955; lecture in Paris 1960); K. Stolyhwo from Krakow (correspondence from 1951; record from 1958); H. Vallois from Paris (1951; 1956; record from 1958); H. Weinert from Kiel (1952).

As for the historic period, the Gánovce skull casting find horizon has been dated to the second half of the last interglacial – to the transitional period between developed oak mixed forests and incipient conifers (V. Kněblová/V. Ložek/O. Fejfar).

Petrographic analysis of the Gánovce endocranium travertine in comparison with travertines from the central hot spring crater wall (J. Kukla) and chemical analysis of the bone calva remains by fluorine index setting compared with fluorine indices of bones found in stratigraphic superposition of travertine layers of the central crater walls (J. Pelikán) have vindicated the Gánovce skull casting find horizon. The both analyses and comparisons have concurred the dating.

The casting is a proof of existence of Neanderthal man evolutionary forms and settlement of the Carpathian basin in the second half of the last interglacial period as well.

In the 1990s prof. Klaus-Dieter Jäger from the laboratory in Koln accomplished a uranium-thorium dating of the Gánovce site in series of central European travertines datings. The results agree with the last interglacial dating, i.e. dating of the youngest sample was 85 200 (± 300) years; dating of the sample from Miglierini house basement was 108 600 (+10 500, -9 700) years; and the oldest sample was dated to 131 800 (+4 100, -3 900) years.

Petr Velemínský

Emanuel Vlček se narodil 1. března 1925 v Rožmitále pod Třemšínem. Jeho tatínek byl strážmistrem u četnictva. Rodina se následně přestěhovala do Prahy, takže obecnou školu navštěvoval již v Praze 5 – Hlubočepích (1931-1936) a ve studiu dále pokračoval na reálném gymnáziu v Praze 5 – Smíchov (1936-1944). Vzpomínky Emanuela Vlčka na dětství velmi evokují atmosféru známého českého filmu „Obecná škola“ režiséra Jana Svěráka. V jeho vyprávění je i scéna, kdy skákal s kamarády z mostu na vagóny s pískem projíždějících vlaků. Po složení maturity v roce 1944 byl Emanuel Vlček nasazen v letecké továrně Aero v Praze 4 – Modřanech. V květnu 1945 bojoval proti Němcům na Barrandově během Pražského povstání, byl dvakrát raněn. Za svou statečnost byl vyznamenán Československým válečným křížem. Po válce byl přijat na Lékařskou fakultu University Karlovy v Praze, souběžně studoval i antropologii na Přírodovědecké fakultě téže univerzity. Po promoci nastoupil jako paleoantropolog do Archeologického ústavu Slovenské akademie věd – nejprve v Martině, později v Nitře (1951-1957), a proto patřil mezi zakladatele antropologie na Slovensku. V roce 1957 přešel do Archeologického ústavu ČSAV v Praze, kde pracoval v oddělení paleolitu až do již zmíněného roku 1967, kdy založil a vybudoval antropologické pracoviště v Národním muzeu. Na konci roku 1974 byl odvolán z vedení tohoto pracoviště z politických důvodů. O tři roky později, v listopadu 1977, Emanuel Vlček přešel do nově zřízeného referátu pro antropologický výzkum historických osobností a vývoj člověka. V Národním muzeu pracoval až do svého odchodu do důchodu, tj. do roku 1990.

V roce 1962 dosáhl hodnosti CSc., v roce 1969 hodnosti DrSc. lékařských věd u profesora L. Borovanského.

Počátky pedagogické činnosti Emanuela Vlčka se datují do roku 1952, kdy začal přednášet antropologii a biologii člověka na Přírodovědecké a Filosofické fakultě Komenského university v Bratislavě. Zde přednášel až do roku 1973, kdy mu pedagogická činnost byla z ideových důvodů zakázána. V letech 1970-1973 přednášel paleoantropologii člověka na Přírodovědecké fakultě U.K. v Praze. Habilitaci podal v roce 1969, ta mu ovšem v souvislosti se zpracováním pozůstatků sv. Jana Nepomuckého byla z politických důvodů pozastavena. Habilitován byl až v roce 1991 na 1. lékařské fakultě University Karlovy v Praze. Následující rok zde byl jmenován profesorem normální anatomie porovnávací-antropologické. O další rok později, tj. v roce 1993, Emanuel Vlček obdržel čestný titul doctor honoris causa biologických věd na Univerzitě Pavla Jozefa Šafaříka v Košicích.

Výzkumnou činnost profesora Emanuela Vlčka lze rozdělit do dvou hlavních tematických oblastí: paleoantropologie, přesněji studium fylogenetického vývoje člověka, a antropologicko-lékařský průzkum pozůstatků historických osobností českých a evropských dějin.

Foto: M. Kořínek

V roce 1948 Emanuel Vlček zpracoval v minulosti nalezený travertinový výlitek mozkovny a jako první vyslovil předpoklad, že podle morfologie jde o nález neandertálské formy člověka (*Homo sapiens neandertalensis*). Až do té doby byla existence

neandertálských populací na našem území popírána. Následně téměř desetileté detailní multidisciplinární studium nálezu, završené svoláním mezinárodní komise, potvrdilo správnost této hypotézy. Zařazení nálezu do poslední doby meziledové potvrdilo i uran-thoriové datování gánovecké lokality provedené na konci 20. století. Absolutní stáří výlitku mozkovny se odhaduje na 105 000 let. Emanuel Vlček postupně zpracoval i další středoevropské nálezy neandrtálce z jeskyní Šipka a Ochoz na Moravě a ze slovenské lokality Šala. Vyústěním výzkumu byla světově respektovaná monografie „Neandertaler der Tschechoslowakei“ (Academia, 1969). Z evropských nálezů Emanuel Vlček studoval pozůstatky neandertálce Z Pech de l'Azé a z La Quina ve Francii (1975), nálezy v Arago ve Francii (1982), fosilního člověka z Koněprus, Petralony v Řecku (1981-2), nález z Vertesszöllös (1981), dětskou kostru z Tešik-Taš z Uzbekistanu a neandertálce z Kiik-Koby a z dalších lokalit na Krymu.

Rozsáhlá je jeho spolupráce na výzkumu sídliště fosilního člověka v Bilzingsleben v Německu, kde popsal nový taxon *Homo erectus bilzingslebenensis*. Výzkum reprezentuje v současnosti již několik monografií. V řadě studií se Emanuel Vlček věnoval variabilitě znaků lebky u neandertálských forem (např. vývoj čelních dutin, nadočnicových valů, metopického švu) a rozvoji krátkých svalů palce ruky u neandertálců a moderního člověka

Vlček provedl řadu revizních výzkumů a studií nálezů fosilního typu *Homo sapiens sapiens* na území střední Evropy. Odlišil východní formu moderního člověka tzv. brněnský typ (nálezy z Brna, Předmostí) od člověka cromagnonského typu (např. Menton, Mladeč).

Prokázal na našem území terestrické formy opic (makakovité a malpovitě formy) vedle stromových ve starém kvartéru (Koněprusy, Tombašek)

Od roku 1955 se Emanuel Vlček věnoval i studiu kosterních pozůstatků našich panovníků (např. Přemyslovci, Karel IV, Jan Lucemburský, Ladislav Pohrobek, Ferdinand I., Rudolf II), církevních osobností a světců (např. sv. Anežka Česká, sv. Jan z Nepomuku, sv. Prokop, sv. Vojtěch), osobností kultury a politiky (např. B. Bolzano, K.H. Mácha, B. Smetana, B. Martinů, W.A. Mozart, Albrecht z Valdštejna, J. Masaryk). Jeho výzkum nejednou upřesnil či korigoval dříve tradované názory o zdravotním stavu těchto osobností. Výzkum českých panovníků, kterému se profesor věnuje od roku 1955, je shrnut ve třech monografiích: „Nejstarší Přemyslovci“ (1997) „Čeští králové I“ (2000) a „Čeští králové II“.

O rozsahu vědecké činnosti profesora Emanuela Vlčka nejlépe vypovídají samotné názvy jeho publikací. Publikoval více než 530 prací v domácích a zahraničních odborných periodikách, z toho téměř 70 knih a monografií. Vedle toho měl více než 620 odborných přednášek. Tato čísla mluví sama o sobě. První odborné sdělení uveřejnil ještě jako student gymnázia v časopisu *Vesmír* a první přednášku měl v roce 1949 na konferenci Státního Archeologického ústavu v Trenčianských Teplicích s tématem „Travertinový výlitek lebky neandertaloidního člověka v Gánovcích na Slovensku“.

Výzkum Emanuela Vlčka byl oceněn desítkou zahraničních i domácích vědeckých ocenění, např. cenou Československé akademie věd (1963), cenou

Anatomické společnosti (1971), Hrdličkovou medailí (1969), Brocovou cenou Francouzské antropologické společnosti v Paříži (1979), medailí Státního muzea v Lucemburku (1982) či cenou České lékařské společnosti (1992). Byl zvolen i dopisujícím členem Societ  d'Anthropologie de Paris (1965), Anthropologische Gesellschaft in Wien (1965),  estn m členem Institut Grand-Ducal v Lucemburku (1981) a mnoha dalsch domácích i zahrani nch společnosti.

Pokud bychom se snail shrnout prnos profesora Emanuela Vl eka pro obor antropologie, z sadn význam měly tr události v jeho odborn karire.

První bylo, již zmnn, systematick zaazen travertinového vltku mozkovny z G novec. Ještě jako student, v roce 1948, vyslovil profesor Emanuel Vlček jako prvn hypotézu, že se jedná o neandertálskou formu  loveka. Až do té doby byla existence neandertálských populací ve střední Evropě popírání. O náročnosti rozpoznat prav pvod vltku vypovídá fakt, že nález z G novec byl dlouho považován za „zka-menl mozek“ vymřelého slona či mamuta.

Zaměstnancem N rodnho muzea se profesor Emanuel Vlček stal v roce 1967, kdy přešel z Archeologického  stavu Akademie věd v Praze a na půdě tto instituce založil antropologick oddlen. S odstupem let je zejm, že šlo o z sadn událost z hlediska oboru samého. Prosazení nov myšlenky není vždy jednoduch a vyřazuje odhodlání, diplomatick schopnosti. Mimochodem, o zrzen antropologického oddlen v Národním muzeu usilovalo několik generací již od konce 19. století. Během dvou let mlo oddlen pt zaměstnanců, sbírky a bylo vytvořeno i pracovn zázemí. Zároveň, i díky jeho osobnosti, oddlen získalo i odborn renomé ve světě.

Kone n, profesor Vlček zorganizoval v Národním muzeu desítky výstav. Stari generace si budou pamatovat, že na výstavy o výzkumu  eskch panovníků, např. Jana Lucemburského, st ly fronty n vstvnk a před budovu N rodnho muzea na V clavsk náměstí.

Profesor MUDr., RNDr. h.c. Emanuel Vlček, DrSc. byl bez nadsázky jednou z nejvyzranch postav  esk a evropsk antropologie druhé poloviny minulého století. Svůj výzkum navíc dokázal vborn popularizovat, pbliit irokm vrstvám společnosti, což je pro mnohé badatele často ti než výzkum samotn. Jeho knzky o  eskch knzatech a panovnících znají tisíce lidí. A je dost pravdepodobn, že vznamn prsply k popularizaci historie.

Je trochu symbolick, že prvn přednáška pana profesora z roku 1949 a posledn, ze z r 2006, se týkaly travertinového vltku mozkovny neandertálce z G novec a odehr ly se na Slovensku.

Professor MUDr. RNDr. h.c. Emanuel Vl ek, DrSc.

Petr Veleminsk

Emanuel Vl ek was born on March 1, 1925, in Romit l pod Treminem. His father was a gendarme constable. Then the family moved to Prague and he attended an elementary school at the city district of Hlubo epy (1931-1936) and a natural scien-

ces-oriented grammar school at Smíchov, another district of Prague (1936-1944). Emanuel Vlček's childhood memories are very much evoking the atmosphere of a Jan Svěrák's well-known film "Obecná škola / The Elementary School". His story contains also a scene when he and his boy friends were jumping from a bridge into passing-by wagons with sand. After passing A level in 1944 Emanuel Vlček he was deployed at the Aero aviation fabric at Prague district of Modřany. In May 1945 during the Prague Uprising he fought against the Nazis at Barrandov and was wounded twice. After the World War II he studied simultaneously medicine at the Faculty of Medicine and anthropology at the Faculty of Science of Charles University in Prague. After his graduation he worked palaeoanthropologist at the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences- first of all in Martin and then in Nitra (1951-1957), that's why he is one of the founders of anthropology in Slovakia. In 1957 he had moved to the Archaeological Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences in Prague, where he worked in the Palaeolithic department till 1967. In that year he established the anthropological centre in the National Museum. At the end of 1974 he was dismissed from the leading post at the centre for political reasons. Three years later, in November 1977, Emanuel Vlček started to work at a newly founded Department of anthropological research of historical personalities and human evolution at the National Museum. He worked here till his retirement in 1990.

In 1962 he had reached the degree of CSc., in 1969 DrSc. of Medicine Science at professor L. Borovanský.

Beginnings of Emanuel Vlček's pedagogical activities are dated to 1952, when he started to lecture on anthropology and human biology at the Faculty of Science and Faculty of Philosophy of the Comenius University in Bratislava. He had taught here till 1973, when giving lectures was forbidden to him for ideological reasons. During 1970-1973 he lectured on human palaeoanthropology at the Faculty of Science of Charles University in Prague. He applied for his conferment in 1969, but it was stopped for political reasons as a consequence of his work on remains of St. Jan Nepomucky. He received the degree as late as in 1991 at the 1st Faculty of Medicine of Charles University in Prague. In 1992 he was designated a professor of normal comparative anthropological anatomy. A year later, in 1993, Emanuel Vlček was awarded a honorary doctorate *honoris causa* of biological sciences at the University of Pavel Jozef Šafárik in Košice.

Research activities of professor Emanuel Vlček can be divided into two cardinal themes: palaeoanthropology or study of human phylogenetic evolution, and anthropological-medical research of remains of Czech and European historical personalities.

In 1948 Emanuel Vlček examined a travertine casting of brain cavity that had been found in the past and he was the first who presumed it to belong to a Neanderthal form of man (*Homo sapiens neandertalensis*) according to its morphology. Till that time the existence of Neanderthal populations on our territory was denied. Consequent almost ten years lasting detailed multidisciplinary study of the find had been finished by a session of an international commission, which corroborated cor-

rectness of the hypothesis. Dating of the find to the last interglacial period was confirmed also by a uranium-thorium dating of Gánovce site at the end of 20th cent. Absolute age of the calva casting has been estimated on 105 000 years. During the time Emanuel Vlček examined also other finds of Neanderthal man in central Europe that had been discovered in caves Šipka and Ochoz in Moravia and at a Slovak site of Šaľa. The research resulted in a worldwide respected monograph "Neandertaler der Tschechoslowakei" (Academia Prague 1969). As far as European finds are concerned, Emanuel Vlček studied also remains of Neanderthal man from Pech de l'Azé and from La Quina in France (1975), finds from Arago in France (1982), fossil man from Koněprusy, Petralony in Greece (1981-1982), a find from Vertesszöllös (1981), a child skeleton from Tešik-Taš in Uzbekistan and a Neanderthal men from Kiik-Koby and other site at Crimea.

His extensive cooperation in the research of a fossil man site at Bilzingsleben in Germany resulted in description of a new taxon *Homo erectus bilzingslebensis*. In present the research is presented by several monographs. Emanuel Vlček's numerous studies are devoted to variability of skull features at Neanderthal forms (e.g. evolution of frontal sinus, supraorbital fornications, metopic raphe) and to evolution of plexus short muscles of Neanderthal and modern man. Vlček revised numerous researches and studies of *Homo sapiens sapiens* fossil type finds in central Europe. He distinguished the eastern form of a modern man of the so-called Brno type (finds from Brno, Předmostí) from the Cro-Magnon type (e.g. from Menton, Mladeč). He proved terrestrial ape forms (the macaque-like and sapajou-like forms) besides the tree apes in the Early Quaternary (Koněprusy, Tombašek).

From 1955 Emanuel Vlček also carried out studies of skeletal remains of Czech rulers (the Přemyslid dynasty, Charles IV, John the Blind Luxembourgish, Ladislaus the Posthumous, Ferdinand I, Rudolf II); sacred persons and saints (St. Agnes of Bohemia, St. Jan Nepomucky, St. Prokop, St. Vojtech); cultural and political personalities (B. Bolzano, K. H. Mácha, B. Smetana, B. Martinu, W. A. Mozart, Albrecht of Valdstein, J. Masaryk). Results of his researches often revised or précised traditional beliefs on health of these men. Vlček's research on Czech rulers, which he has carried out from 1955, is presented in his three monographs: "Nejstarší Přemyslovci" (The oldest rulers of Přemyslid dynasty, 1997); "Čeští králové I" (Czech kings I, 2000) and "Čeští králové II" (Czech kings II).

Comprehensive scientific activities of professor E. Vlček have been presented in more than 530 works published in home and foreign proceedings and journals, from which 70 are monographs and books. Besides these he gave more than 620 lectures. He published his first professional report as a grammar school student in the Vesmír (Universe) journal and read his first paper named "The travertine brain cavity casting of a Neanderthaloid man from Gánovce in Slovakia" at the State Archaeological Institute conference in Trenčianske Teplice in 1949.

Emanuel Vlček's research work was awarded numerous foreign and home prizes, e.g. Czechoslovak Academy of Science Prize (1963), Anatomic Society Prize (1971), Hrdlička Award (1969), Broca-Prize of French Anthropological Society in Paris

(1979), Luxemburg State Museum Award (1982) or Czech Medical Society Award (1992). He was the corresponding member of the Société d'Anthropologie de Paris (1965), Anthropologische Gesellschaft in Vienna (1965), the honorary member of the Institut Grand-Ducal in Luxemburg (1981) and of many other societies home and abroad.

When summarizing his contribution to anthropology, three significant events played an important part in professor Emanuel Vlček's professional career.

The first was the already mentioned systematic categorization of the Gánovce travertine brain cavity casting. Even as a student in 1948, professor Emanuel Vlček was the first who stated the hypothesis that is a Neanderthal man form. Till that time the existence of Neanderthal populations in central Europe was denied. The find from Gánovce had been considered "a fossilized brain" of extinct elephant or mammoth for a long time and to determine its correct origin was very demanding.

In 1967 professor Emanuel Vlček became an employee of the National Museum, when he had moved from the Archaeological Institute of the Academy of Sciences in Prague, and he founded the anthropological centre here. Principal significance of his deed for progress in this field of science is obvious from a lapse of time. To push a new idea into life is not always easy and need some resolution and diplomacy. Several generations of scholars had endeavoured to establish the anthropological department in the National Museum since the end of 19th century. During first two years of its existence the centre had five employees, several collections and a working base. At the same time the department obtained the worldwide renown owing to the professor Vlček's personality.

After all, professor Vlček organised tens of exhibitions in the National Museum. Older generations can remember the long crowds of visitors stretching along the National Museum building, who were wishing to see the exhibitions devoted to Czech rulers, e.g. John the Blind Luxembourgish.

Professor MUDr., RNDr. h.c. Emanuel Vlček, DrSc., ranks among the most remarkable personalities of both Czech and European anthropology of the second half of the 20th century. Moreover, he could very well popularise his research, bring it closer to wide social classes, what for some scholars frequently seems to be harder than the research itself. His books on Czech princes and rulers are read by thousands of people. They very probably have assisted to popularisation of history in a significant way.

It is quite symbolic that the first lecture of professor Vlček in 1949 and the last one in September 2006 referred to the travertine brain cavity casting of a Neanderthal man from Gánovce and took place in Slovakia.

Na Slovensku je v súčasnosti známych niekoľko desiatok lokalít so stredopaleolitickým osídlením, pričom najstaršie sa viažu hlavne k oblastiam s výskytom travertínov. Ide predovšetkým o oblasť Spiša a Liptova v severnej časti Slovenska a okolie Bojníc na strednom Slovensku. Tieto najstaršie nálezy bolo možné presnejšie vyhodnotiť najmä vďaka U/Th datovaniu travertínov. Časť spišských travertínov – Hranovnica, Vyšné Ružbachy, Beharovce, Hôrka-Ondrej - je stredopleistocénneho veku a pamiatky z nich získané patria včasnému moustérienu s alebo bez levalloisienkej techniky.

Najstarším spišským travertínom so stredopaleolitickým osídlením je Hranovnica. V lome na okraji spodnej terasy sa zistili dve ohniská, zvieracie kosti a úštepy z kremeňa (Bánesz 1961, 35). Podľa U/Th datovania je vek spodnej terasy vyšší ako 264 700 rokov (Hausmann – Brunnacker 1988, 49).

Stredopleistocénny vek travertínov vo Vyšných Ružbachoch je potvrdený U/Th datovaním na 204 000 a 231 000 rokov (Hausmann – Brunnacker 1988, 48). V lome Horbek sa zistili popolovité vrstvy a dva neopracované okruhliaky kremeňa (Bánesz 1961, 35). Neskôr k nim pribudol jadrovitý nástroj z hnedého radiolaritu (Bánesz 1970, 10).

V lome na travertínovej kope Sobocisko v Beharovciach, ktorej vek je vyšší ako 206 900 rokov (Hausmann – Brunnacker 1988, 49), sa štiepané artefakty získali z troch polôh (Prošek 1958, 67). L. Bánesz (1990, 55-60, Abb. 1-5; 1991, 57) neskôr vyhodnotil 517 nálezov z dvoch vrstiev. 97,71% industrie je z kremeňa a 2,12% z radiolaritu. Jadrá sa našli diskovité, levalloisienske a hrubé diskovité. Industria má úštepový charakter s nevýrazným zastúpením levalloisienkej techniky. Skupina nástrojov obsahuje levalloisienske úštepy, driapadlá, vrubovité a zúbkované úštepy, škrabadlo, retušované úštepy, vruby, hoblík, hrot so stopkou a sekáče.

Dôležitým spišským travertínom je Hôrka-Ondrej. Výskumom tejto lokality s opakovaným stredopaleolitickým osídlením (Kaminská et al. 2000) sa získali poznatky aj o prírodnom prostredí v jednotlivých fázach jej osídlenia. Nálezy staršie ako posledný interglaciál sú doložené na pracoviskách B a D. Vek travertínov na pracovisku B získaný datovaním U/Th je 160 000 ($\pm 10\%$) rokov a na pracovisku D je odvodený z datovania vrstvy 13 pred profilom C1 v jeho bezprostrednej blízkosti a je 143 500 ($\pm 10\%$) rokov (Ford 1995).

Na pracovisku B sa štiepaná industria našla v tenkých polohách iniciálnych renzdín medzi vrstvami prevažne doštičkovitých a pieskovito sa rozpadávajúcich spodných travertínov. V nich je zachytená chladnejšia vegetačná fáza klímy (predchádzalo jej vegetačné teplotné optimum s dubovým lesom zmiešaným s borovicou), nad nimi bylinná močaristá vegetácia a v niektorých vrstvách prevládajú trávy. V spodných častiach sa zistili uhľiky brezy (*Betula sp.*), smreka alebo smrekovca (*Picea*

abies/Larix decidua) a odtlačky borovice lesnej (*Pinus sylvestris*) (Hajnalová – Hajnalová 2000). Malakologicky patria nálezy z vrstiev travertínu mokradovým spoločenstvám a v iniciálnych rendzinách je doložená fauna suchých trávnikov (Ložek 2000). Paleolitické osídlenie tohoto miesta sa uskutočnilo v období, kedy prevládla viac či menej otvorená krajina zriedkavo zarastená stromami.

Výskumom tejto časti lokality v roku 1992 sme zachytili len okraj pôdne osídlenej plochy zničenej predchádzajúcim lomom. Získali sme 16 artefaktov, z ktorých bolo 11 z kremeňa a 5 z radiolaritu. Zo starších výskumov a prieskumov je známych 462 artefaktov, z ktorých 406 je z radiolaritu, 51 z kremeňa 5 z iných surovín (Prošek - Ložek 1957, obr. 7; Bánesz 1990, 50-55, tab. VI-XIII). Charakteristickým znakom industrie je výrazné zastúpenie levalloisienskej techniky. Zložená je z levalloisienských jadier, úštepov s facetovanou pätkou ale i 3 levalloisienských hrotov. Okrem nich sa získali aj pyramídovité jadrá, guľovité a jadrá s viacerými plochami. Z nástrojov sa ďalej vyskytli oblúkovité a priečne driapadlá, rydlo, atypické vrtáky, bočný nôž, moustériensky nôž, vrubovité a zúbkované úštepy. Ojedinelo sa na artefaktoch objavuje plošná a hrubá stupňovitá retuš. S ohľadom na získané datovanie a charakter industrie radíme ju časovo do mladšej fázy predposledného glaciálu (Kovanda 1995, 120) a kultúrne ku včasnému moustérienu s levalloisienskou technikou.

V pokračujúcej sedimentácii sa na pracoviskách C a D vytvorili pevné polohy doskovitých a lavicovitých travertínov priamo pri samotnom hlavnom prameni minerálnej vody. Z odtlačkov vegetácie vo vrstvách 14 a 15 (pod datovanou vrstvou 13) pred profilom C1 možno sledovať zmenu klímy, v dôsledku čoho sa mení druhové zloženie lesa. Ustupuje dub (*Quercus* sp.) aj borovica (*Pinus* sp. *Sylvestris*), objavuje sa javor a jaseň (*Fraxinus excelsior*). Menší výskyt odtlačkov tráv a výrazné zastúpenie krikovej, prípadne stromovej vlhkomilnej vegetácie vrb (*Salix* sp.) a brezy (*Betula* sp) navádza predstavu vlhkého lesa až močiarného prostredia (Hajnalová – Hajnalová 2000). Môže to indikovať záverečnú fázu teplého obdobia až nástup mladšej fázy predposledného zaľadnenia.

Z pevného travertínu pracoviska D pochádza 89 artefaktov, ktoré sú vyrobené hlavne z kremeňa. Industria má úštepový charakter, zachované jadrá sú diskovité. Medzi nástrojmi je zastúpené oblúkovité driapadlo, rydlo, bočné nôže s prirodzeným bokom, zúbkovaný a retušovaný úštep. Štiepaná industria predstavuje pokračovanie vývoja včasného moustérienu (Kaminská 2005).

Nasledujúca stredná fáza stredného paleolitu sa viaže k poslednému interglaciálu (eem). Na Slovensku je bezpečne doložená len na travertínových lokalitách drobnotvarou industriou taubachienou vyrobenou prevažne z kremeňa. V Hôrke-Ondrejji sme ju odkryli na pracovisku C. Malakofauna zo spodnej vrstvy 12 v profile C1 predstavuje zmes stepných a mokradových druhov. Podobný ale chudobnejší je obsah vrstvy 11. Vrstva 10b obsahuje typické spoločenstvo vrcholného interglaciálu s bohato rozvinutou lesnou zložkou. Dokladá to existenciu vlhkého pralesa v blízkosti travertínovej kopy, kde však napriek tomu zostali zachované plôšky od stepných trávnikov po mokrade. Počas tvorby vrstvy 9 došlo k prudkému zlomu vo vývoji klímy, kedy les v okolí kopy ustúpil a nahradila ho parkovitá krajina s rozsiahlymi plo-

chami stepných trávnikov prerušovanými krovínami (Ložek 1993).

Štiepaná industria sa našla hlavne v spodných vrstvách profilov C1 a C2 patriacich pred maximum posledného interglaciálu. Tvoria ju 24 artefaktov z kremeňa. Z nástrojov je doložené driapadlo, rydlo a zúbkovaný úštep.

Na neďalekej travertínovej kope Hrádok v Gánovciach sa našla analogická industria vo vrstvách z posledného interglaciálu, datovaných U/Th metódou na 120 000 - 80 000 rokov (Hausmann - Brunnacker 1988, 48). Industria pochádza z výskumov F. Proška (1958, 66-74) a E. Vlčka (1969) a neskôr ju publikoval L. Bánesz (1990, 47-50). Je zložená z 86 kusov, z ktorých je 71 z kremeňa, 13 z radiolaritu a 2 z neučenej suroviny. Jadrá sú zastúpené diskovitým, jadrom s viacerými plochami a atypickým jadrom. Z 22 nástrojov boli najpočetnejšie driapadlá (8), z ktorých 2 oblúkovité majú plošnú retuš. Okrem nich sa našiel moustériensky hrot, vrubovité, zúbkované, retušované a atypické levalloisienske úštepy, 2 hroty so stopkou a čepeľ (Bánesz 1991, tab. 1; 3).

V oblasti Spiša sa najpočetnejšia neskoromoustérienska industria našla na travertínovej lokalite Hôrka-Ondrej, pracovisko A (obr. 1). Artefakty sa spolu s ohniskami a zvieracími kosťami našli v hlinitých sedimentoch C až G nad polohami travertínu (obr. 3; 4). Podľa pedologickej analýzy fosilných pôdných sedimentov (Smolíková 1993) a vyhodnotením geologických pozorovaní sa kladie doba vzniku vrstiev s archeologickými nálezmi do niektorého z interštádiílov starého W (Kovanda 1993). Malakologicky sú tieto vrstvy sterilné (Ložek 1993). Makrofauna z nich zodpovedá spoločenstvám, aké sa vyskytovali na začiatku W (Horáček 1995). Analyzované uhľíky z ohniska vo vrstve D pochádzajú z jelše (*Alnus* sp.), hrabu obyčajného (*Carpinus betulus*), borovice lesnej (*Pinus sylvestris*) a z bližšie neurčených ihličnanov (Hajnalová - Hajnalová 2000).

Súbor industrie obsahuje 4 088 artefaktov. V surovinovej skladbe vysoko prevláda kremeň (87,57%) nad radiolaritom (11,83%). Prevažujú jadrá s jednou úderovou plochou a diskovité, menej je guľovitých, prizmatických a ihlancovitých. Úštepy sú väčšinou krátke a hrubé, niekedy hrotité. Početné sú aj v tvare citrusového plátku s čiastočne zachovaným pôvodným povrchom. Okrem šupinovitej polostrmej retuše je na 15 artefaktoch plošná retuš. Vyskytla sa aj zúbkovitá a vrubovitá retuš.

Nástrojov bolo 112 (2,73% industrie). Najpočetnejšie sú driapadlá (35) a bočné nože (33) (obr. 2; 5; 6). Častejšie sa vyskytli tiež zúbkované úštepy (11), rydlá (6) a pseudolevalloisienske hroty (4). Ďalej sa objavil moustérienský nôž, levalloisienske a retušované úštepy, skrabadlá (2) a vrták. Súčasťou inventára je aj pravidelná čepeľ so súvislo retušovanými hranami z radiolaritu a 3 plošne opracované listovité hroty z radiolaritu, z ktorých je 1 celý a 2 poškodené (Kaminská et al. 2000).

Aj v Gánovciach, tak ako v Hôrke-Ondreji, je doložené pokračovanie stredopaleolitického osídlenia z posledného interglaciálu do starého W (Vlček 1969). Ojedinelý nález listovitého hrotu z radiolaritu je známy z Levoče (Javorský 1980) a môže súvisieť s neskoromoustérienským osídlením Spiša.

Na spišských stredopaleolitických lokalitách bol požívaný hlavne kremeň a radiolarit. Kremeň pochádzal z miestnych zdrojov, v prípade Hôrky-Ondreja ho mohli do-

nášať aj z koryta Hornádu vzdialeného 6-8 km. Zdrojom radiolaritu je bradlové pásmo, ktoré v severnej časti východného Slovenska prechádza na slovenskú stranu z poľských Pienin a Hôrka-Ondrej i Gánovce sú od zdrojov vzdialené 35-40 km. Nie je možné vylúčiť ani získavanie radiolaritu zo vzdialenejších poľských zdrojov. Používanie tejto horniny zároveň dokladá istý stupeň mobility loveckých skupín i dobrú znalosť prostredia. Teplé pramene minerálnych vôd spolu s dostatkom štiepateľného kremeňa vytvárali priaznivé podmienky pre opakované zakladanie táborísk paleolitických lovcov v ich blízkosti.

LITERATÚRA:

- BÁNESZ, L. 1961: Prehľad paleolitu východného Slovenska. Slovenská archeológia 9, 33-44.
- BÁNESZ, L.: Nové paleolitické výskumy a nálezy na východnom Slovensku. Východoslovenský pravek 1, 9-17.
- BÁNESZ, L. Mittelpaläolithische kleinförmige Industrie aus den Travertinfundstellen der Zips. Slovenská archeológia 38, 45-88.
- BÁNESZ, L. Die Entwicklung der Travertine in den Nordkarpaten im Lichte archäologischer Funde. Quartär 41-42, 1991, 45-62.
- FORD, D. C.: U series dating of the Hôrka travertine samples. In: J. Kovanda, L. Smolíková, D. C. Ford, L. Kaminská, V. Ložek, I. Horáček: The Skalka travertine mound at Hôrka-Ondrej near Poprad (Slovakia). In: Antropozoikum 22, Praha, 1995, 126-128.
- HAJNALOVÁ, M. - HAJNALOVÁ, E.: Reconstruction of Riss-Würm vegetation in Hôrka-Ondrej region, based on plant imprints and charcoals recovered from geological layers of the local travertine mound. In: L. Kaminská, D. C. Ford, E. Hajnalová, M. Hajnalová, I. Horáček, J. Kovanda, V. Ložek, J. Mlíkovský, L. Smolíková: Hôrka-Ondrej. Research of a Middle Palaeolithic travertine locality. Archaeologica Slovaca Monographiae, t. XVII. Nitra 2000, 159-171.
- HAUSMANN, R. - BRUNNACKER, K.: U-Series Dating of Middle European Travertines. In: L'Homme de Néandertal. 1. Chronologie. Liège 1988, 47-51.
- HORÁČEK, I.: Survey of Upper Pleistocene vertebrate remains from the Palaeolithic site at Hôrka-Ondrej. In: J. Kovanda, L. Smolíková, D. C. Ford, L. Kaminská, V. Ložek, I. Horáček: The Skalka travertine mound at Hôrka-Ondrej near Poprad (Slovakia). In: Antropozoikum 22, Praha, 1995, 133-137.
- JAVORSKÝ, F.: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Archeologického ústavu SAV na Spiši. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978, 1980, 123-131.
- KAMINSKÁ, E.: Hôrka-Ondrej. Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe kamennej. Archeologické pamätníky Slovenska, zv. 8. Košice 2005.
- KAMINSKÁ, L., FORD, D. C., HAJNALOVÁ, E., HAJNALOVÁ, M., HORÁČEK, I., KOVANDA, J., LOŽEK, V., MLÍKOVSKÝ, J., SMOLÍKOVÁ, L.: Hôrka-Ondrej. Research of a Middle Palaeolithic travertine locality. Archaeologica Slovaca Monographiae, t. XVII. Nitra 2000.
- KOVANDA, J.: Zur Geologie der Travertinkuppe von Hôrka-Ondrej bei Poprad. In: L. Kaminská, J. Kovanda, V. Ložek L. Smolíková: Die Travertinfundstelle Hôrka-Ondrej

- bei Poprad, Slowakei. Quartär 43-44, 1993, 103-105.
- KOVANDA, J.: Geology of the travertine mound. In: J. Kovanda, L. Smolíková, D. C. Ford, E. Kaminská, V. Ložek, I. Horáček: The Skalka travertine mound at Hôrka-Ondrej near Poprad (Slovakia). In: *Antropozoikum* 22, Praha, 1995, 116-120.
- LOŽEK, V.: Molluskenfauna der Travertinkuppe von Hôrka-Ondrej. In: E. Kaminská, J. Kovanda, V. Ložek L. Smolíková: Die Travertinfundstelle Hôrka-Ondrej bei Poprad, Slowakei. Quartär 43-44, 1993, 108-112.
- LOŽEK, V.: Mollusca from the travertine mound at Hôrka-Ondrej. In: E. Kaminská, D. C. Ford, E. Hajnalová, M. Hajnalová, I. Horáček, J. Kovanda, V. Ložek, J. Mlíkovský, L. Smolíková: Hôrka-Ondrej. Research of a Middle Palaeolithic travertine locality. *Archaeologica Slovaca Monographiae*, t. XVII. Nitra 2000, 172-188.
- PROŠEK, F.: Die archäologischen Funde in der Travertinkuppe „Hrádok“. Zusammenfassender Bericht über den Fundort Gánovce und die Reste des Neandertalers in der Zips (ČSR). Praha 1958.
- PROŠEK F. – LOŽEK, V.: Stratigraphische Übersicht des tschechoslowkischen Quartärs. *Eiszeitalter und Gegenwart* 8, 1957, 37-90.
- SMOLÍKOVÁ, L.: Mikromorphologische Bodenuntersuchungen auf der Travertinkuppe von Hôrka-Ondrej bei Poprad. In: E. Kaminská, J. Kovanda, V. Ložek L. Smolíková: Die Travertinfundstelle Hôrka-Ondrej bei Poprad, Slowakei. Quartär 43-44, 1993, 106-108.
- VLČEK, E.: Neandertaler der Tschechoslowakei. Praha 1969.

Settlement of Spiš travertines in the Palaeolithic

Lubomíra Kaminská

Settlement from the older phase of the Middle Palaeolithic in Hôrka-Ondrej, Vyšné Ružbachy, Hranovnica and Beharovce was documented by numerous materials, stone tools, and remnants of fire-places. They were assigned to the early Mousterien.

A continuation of the settlement in the middle phase of the Middle Palaeolithic is documented by research in Hôrka-Ondrej, area C and Gánovce. The chipped stone industry belongs to the Taubachien from the last interglacial (Eem), and its authors were Neanderthal, as it was documented by the travertine cast of the scull from Gánovce.

A settlement from the younger phase of the Middle Palaeolithic was recovered in area A in Hôrka-Ondrej. An abundant stone artefacts suggests production at the site. Fire-places and bones of hunted animals were recovered from the working area of the camp site.

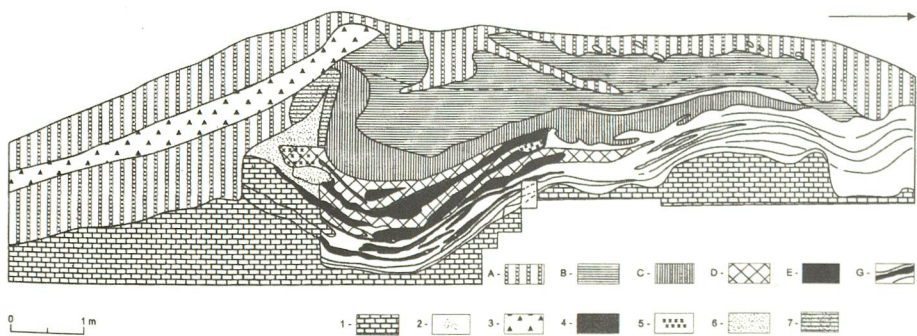
Evidence of settlement from the older phase of the Middle Palaeolithic through the middle to the younger phase, belonging to the Mousterien, documented by the U/Th dating, and by the results of several analyses and geological observations was obtained at the locality Hôrka-Ondrej.

Obr. 1.
Hôrka-Ondrej. Pohľad na travertín a hlinené sedimenty, v ktorých sa zachovali kamenné nástroje, zvieracie kosti a ohniská z najmladšej časti osídlenia lokality moustérienskou kultúrou.

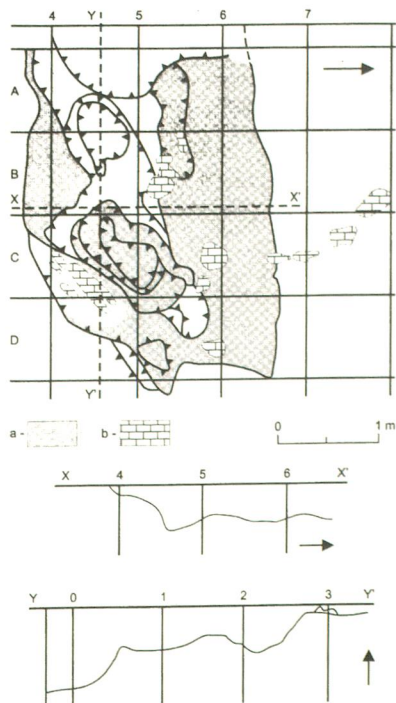

Obr. 2.
Hôrka-Ondrej. Výber kamenných nástrojov vyrobených z radiolaritu, moustérien.

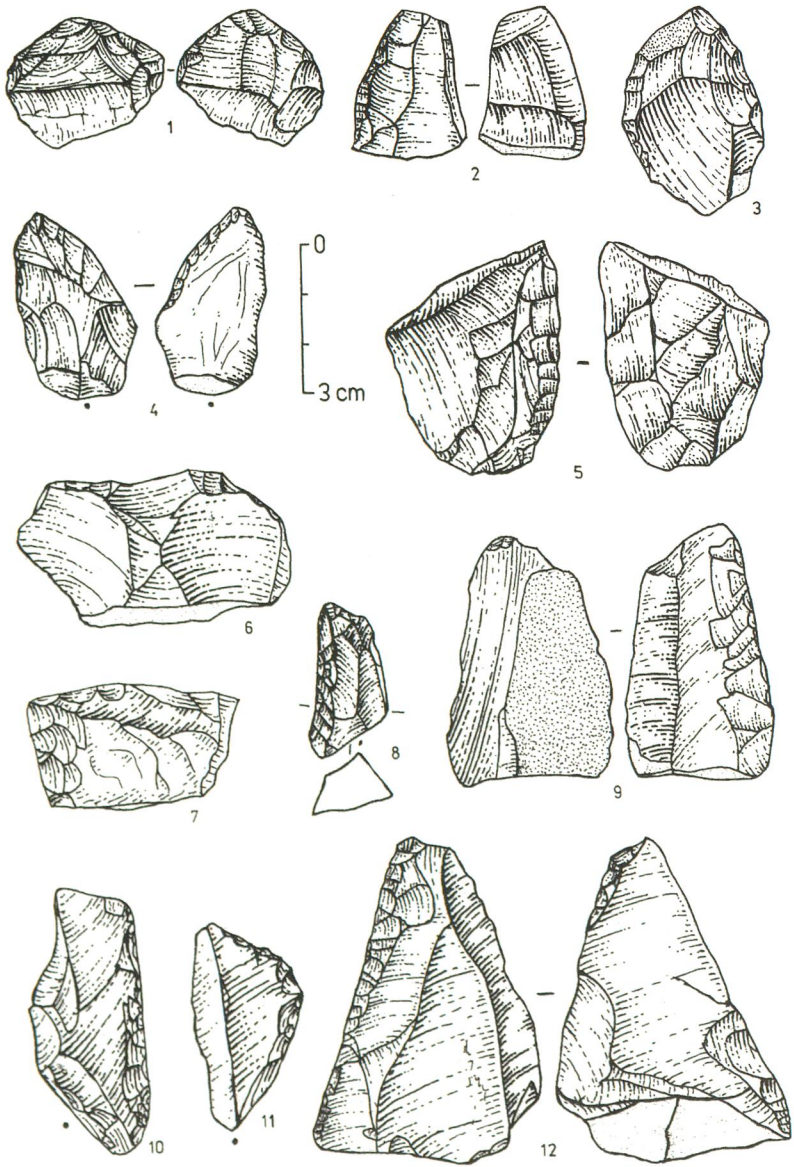
Obr. 3.

Hôrka-Ondrej. Profil A/B: 1 - najstaršia časť spodného travertínu, 2 - 3 - úlomky travertínu a navážky, 4 - prepálené polohy, 5 - uhľiky, 6 - mladšia časť spodného travertínu, 7 - najmladší travertín, A - navážky, B - G - hlinité vrstvy.

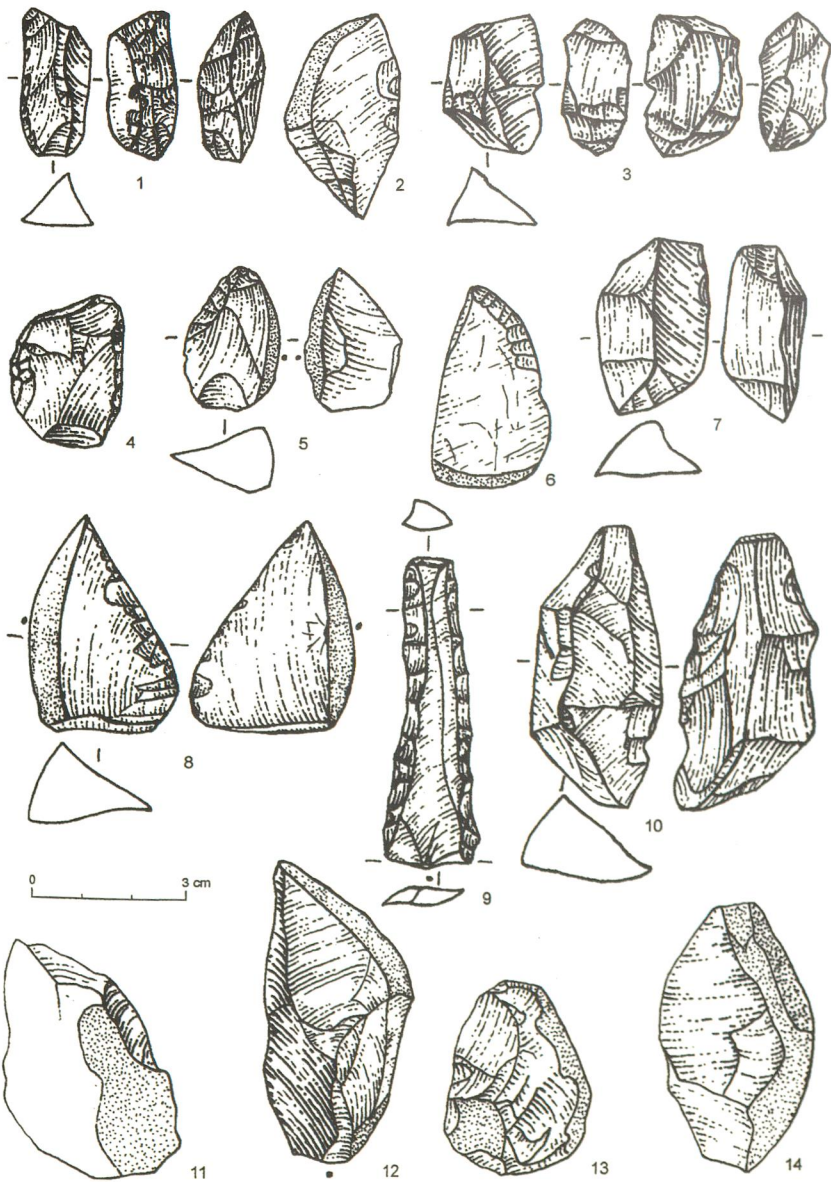

Obr. 4.

Hôrka-Ondrej. Pôdorys a profil ohniska: a - prepálená plocha, b - úlomky travertínu.

Obr. 5.
Hôrka-Ondrej. Rôzne tvary driapadiel a nožov, moustérien.

Obr. 6.
 Hôrka-Ondrej. Výber driapadiel a nožov z radiolaritu a kremeňa, moustérien.

PALEOLIT

Doterajšie výsledky archeologického výskumu v katastrálnom území obce ukazujú, že dejiny obce siahajú dávno pred obdobie zachovanej prvej písomnej zmienky. O rekonštrukciu dejín sa zaslúžili predchodcovia súčasných archeológov, náhodní nálezcovia i profesionálni archeológovia. Časť pamiatok hmotnej kultúry sa zachránila už na sklonku 19. storočia. Zaslúžila sa o to v prvom rade poloha Hrádok, ktorá patrí medzi najdôležitejšie archeologické lokality v katastrálnom území obce. Vďaka archeologickým a paleontologickým nálezom z tejto lokality boli Gánovce preslávené aj za hranicami bývalého Uhorska. Na príťažlivosti im pridávali tiež miestne kúpele, zriadené vedľa svetoznámeho archeologického náleziska (Spöttl 1885; Münnich 1895, 229-231; 1900; Lipták 1935, 13, 22, 23, nn.; Novotný – Kovalčík 1977 – tu odkazy na ďalšiu literatúru). Exploataciou travertínu od roku 1870 sa tu prichádzalo na množstvo pamiatok, z ktorých časť je deponovaná v Národnom múzeu v Prahe, Podtatranskom múzeu v Poprade a v ďalších inštitúciách u nás a v zahraničí. V roku 1926 tu kamenársky majster K. Koki objavil a následne J. Petrбок zachránil výliatok mozgovne včasného neandertálc, ktorý v roku 1949 opísal paleoantropológ E. Vlček (pozri jeho príspevok v tomto zborníku). V tom istom roku tu našiel V. Hajts pravdepodobne ďalšiu lebku neandertálc, ktorá je však nezvestná. Pri revíznom výskume v rokoch 1955-1956 sa na rovnakom nálezisku objavili ďalšie kosti neandertálcov – ľavá vretenná a lýtková kosť (Vlček 1969; Šefčáková 2007, 26 nn.). Spolu so sprievodnými nálezmi flóry, fauny a stredopaleolitickou štiepanou kamenou industriou (taubachien) patrí táto lokalita k najvýznamnejším európskym paleolitickým lokalitám. Preto nečudo, že jej venuje samostatný priestor aj expozícia Podtatranského múzea v Poprade a už dávnejšie sa plánovalo zriadiť múzeum v prírode priamo na tomto svetovom nálezisku (Kredátus 1973). Postupné zvetrávanie zvyšku travertínovej kopy sa v roku 1996 pripísalo na vrub deštrukcii časti jej severnej steny. Aj keď sa tým zachránila malá časť paleontologických a archeologických nálezov (obr. 1), podstatná časť nálezov zostala anonymná a v súkromných zbierkach (Soják 1998; 1999a, 5, obr. 1: 1, 2). V súčasnosti sme tejto lokalite v mnohom dlžní; chýba komplexnejšie spracovanie a prezentácia nálezov odbornej i širokej verejnosti (obr. 2; 3).

Menej výrazné stopy osídlenia Hrádku zaznamenávame z mladého paleolitu, kultúrne gravettien (Vlček 1969, 49, 50, Abb. 12). Symetrická čepeľ gravettienskej kultúry z patinovaného silicitu, vyrobená z dvojpodstavového jadra, sa našla tiež v polohe Za stodolami, za východným okrajom Hrádku (Novotná – Novotný 1992, 83, obr. 38: 14; Soják 2004, 183, obr. 21: 26).

NEOLIT

Nemenej dôležité osídlenie v chotári sledovanej obce zaznamenávame aj v mladších obdobiach praveku, najmä v mladšej dobe kamennej – neolite. Okrem starších nálezov lineárnej, železovskej a bukovohorskej keramiky z Hrádku (Novotný – Kovalčík 1977, 7, 8, obr. 1) sa centrálné neolitické sídlisko čiastočne skúmalo v polohe Za stodolami. V rokoch 1987-1990, 1992 ho realizovala FF UK v Bratislave v spolupráci s Podtatranským múzeom v Poprade (B. Novotný – R. M. Kovalčík), v rokoch 1996-1997 už len posledne spomenutá inštitúcia (M. Soják). Neolitické nálezy z uvedených výskumov boli súborne spracované, a preto im netreba venovať väčšiu pozornosť (Soják 1999b; 2001a; 2004 – tu uvedená ďalšia literatúra). Svedectvo podáva keramika horeuvedených stredoneolitických kultúr a zriedkavo aj keramika cudzích kultúrnych skupín (skupina Tiszadob, Szilmege²), ďalej kamenná štiepaná a brúsená industria, zvieracie kosti domácich i ulovených zvierat, kostená, parohová industria (šidlá, dláta, rukoväte kamenných nástrojov...), hlinené prasleny a pod. Ide o dedinu najstarších spišských roľníkov, chovateľov stád a výrobcov hlineného riadu, aké poznáme aj z iných častí Spiša, napr. z Popradu-Matejoviec, zo Strání pod Tatrami či Smižian (Soják 2001a). Vďaka početným minerálnym prameňom tu pravéki obyvatelia našli priam ideálne podmienky pre život. Predpokladá sa, že travertínové bloky sa využili na konštrukciu príbytkov vo funkcii podmurovky (Soják 1999b; 2001a, 231, 233; 2004, 188, 189). Okrem sídliskovej funkcii tohto miesta nemožno vylúčiť ani jeho využitie na iné účely (kult, lov zvierat pri napájadlách, využitie liečivých účinkov prameňov a pod.).

ENEOLIT

Osídlenie z neskorej doby kamennej – eneolitu evidujeme na lokalite Hrádok. Jediným dokladom staršieho eneolitu zostáva ojedinelý nález neúplného medeného nástroja – sekery s križovým ostrím (typu Jászladány), ktorej územne najbližšiu analógiu možno nájsť v medenej sekere z Veľkej studenej doliny (Novotný – Kovalčík 1977, 8). Väčšina nálezového inventára z gánoveckého Hrádku patrí badenskej kultúre, ktorá husto osídlila takmer celé Slovensko, vrátane horských i podhorských regiónov (Novotná – Štefanovičová 1958; Soják 2001b; Horváthová 2007). Hojná je predovšetkým keramika, kamenné štiepané, brúsené, kostené a parohové nástroje, hlinené prasleny, vzácné nákončia mechov alebo hlinený lievik – doklady miestneho spracovania medi. Väčšina pamiatok z Hrádku je uložená vo fondoch Podtatranského múzea v Poprade. Platí to aj o eneolitických pamiatkach, zverejnených v samostatnom katalógu (Novotný – Kovalčík 1977). Tu je deponovaný aj fragment misy na lalokovitej nôžke s „písmom“ (Novotný – Novotná – Kovalčík 1991, 24; Soják 1996) resp. amforka, ktoré patria skupine Nyírség-Zatín zo záveru eneolitického vývoja. Značnú časť sídliska z eneolitu (a z nasledujúcej doby bronzovej) zničila výstavba miestneho futbalového ihriska v polohe Za stodolami (Soják 1997, 165). Nálezový materiál badenskej kultúry pochádza aj z viacerých výskumných sezón FF UK

v Bratislave a Podtatranského múzea v Poprade. Pováčšine ide o nepočtetné črepy. Do tohto obdobia patrí aj kamenná sekerka z neznámej polohy katastrálneho územia obce, vyrobená z pelokarbonátu pôvodom z Levočských vrchov (v zbierkach AÚ SAV Nitra v Spišskej Novej Vsi). Z inej importovanej suroviny (Poľsko) – z pruhovaného krzemionkovského pazúrika je zhotovená ďalšia sekerka z Gánoviec. Keďže pochádza zo starých zbierok popradského múzea, jej bližšie nálezové okolnosti nepoznáme (Hovorka – Soják 1997, 12, Plate V: 1).

DOBA BRONZOVÁ

Doba bronzová je na území Gánoviec doložená nálezmi z jej viacerých časových úsekov. Zo starších terénnych aktivít je známa keramika hatvanskej a tiež pôvodom cudzej (z maďarského Potisia) nagyrévskej kultúry zo staršej doby bronzovej z Hrádku (Novotný – Kovalčík 1977, 14; Novotný – Novotná – Kovalčík 1991, 29). Vrchol osídlenia gánovského Hrádku predstavujú pamiatky otomanskej kultúry z konca staršej a počiatku strednej doby bronzovej. V roku 1956 tu odkryli zvyšok zrubenej studne s nálezmi uvažovaného kultového charakteru (Vlček – Hájek 1963; Novotná 1998, 33 n.). Spomedzi nálezov zo studne možno spomenúť ľudské kosti, zlatú spirálku, nádoby a šperky z brezovej kôry, hlinené prenosné piecky (pyrauny) a železný kosák – najstarší železný výrobok na území západnej, strednej a severnej Európy (pozri príspevok V. Furmánka v tomto príspevku). Sídlisko z tohto obdobia sa rozkladalo aj v polohe Za stodolami, kde sa okrem zahĺbeného objektu s viacerými nálezmi otomanskej kultúry (Novotná – Novotný 1992, 83) podarilo objaviť masívnu zásobnicu pilinskej kultúry z obdobia včasných popolnicových polí (Novotný 1988, 102). Neďaleko od nej sa prišlo na ojedinelý hrob z rozhrania strednej a mladšej doby bronzovej. V kamennej skrinke spočívala urna pilinskej kultúry (zdobený džbán; obr. 4), v ktorej sa našli uhľíky (symbolický hrob?) a bronzová ihlica lužickej kultúry – typu Martin (Soják 2003a, 135, 136, obr. 12; Novotná 1998, 36). Poloha Za stodolami sa opakovane sledovala aj počas exploatacie hliny (obr. 5), výstavby miestneho futbalového ihriska a individuálnej bytovej výstavby. Počas týchto aktivít sa zachránila prevažne keramika otomanskej, menej lužickej kultúry. Keramiku posledne spomenutej kultúry z Gánoviec evidujeme tiež zo starších nálezov. Zriedkavejšie boli nálezy drobných predmetov – štiepanej kamennej a kostenej industrie, ďalej bronzová strelka šípú, fragment parohovej bočnice zubadla a i. (Soják 1997, 165-166; 2000, 115; 2001c, 176; Soják, M. – Soják, O. – Suchý 2004, 177). Ojedinelé črepy otomanskej kultúry sa našli aj pri východnom okraji Hrádku v polohe Pri Hrádku, kde sa v roku 2005 asanoval starý a budoval nový rodinný dom (Soják 2007, 177). Jedinou bronzovou pamiatkou z mladšieho obdobia otomanskej kultúry (kosziderský horizont) je starší nález sekeromlatu s kotúčovitým tylom. Ďalšie nálezy bronzových výrobkov (rameno s ostrím a úzkymi lištami, dláto s krídelkami) nemožno presnejšie datovať (Novotný – Kovalčík 1977, 19; Novotná 1998, obr. 3: 5, 6).

Viaceré nálezy keramiky a kovových predmetov z mladšej a neskorej doby bron-

zovej pochádzajú zo známej lokality Hrádok (2 bronzové sekerky s tulajkou, 2 kosáky s gombíkom).

DOBA ŽELEZNÁ A RÍMSKA

Vzácné sú nálezy z rozhrania neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej – halštatskej, objavené údajne v Gánovciach pri rozširovaní chaty Nad železničnou stanicou. Súbor pozostáva z bronzového krúžku s očkami, tyčinkovej špirály, zo závesnej ozdoby, zlomku náramku a roztaveného predmetu (Studeníková 1985). Ide o bronzové výrobky východného okruhu – tzv. tráko-kimerského horizontu, ktoré zväčša obsahujú súčasti konského postroja. Zmienené nálezy poukazujú na to, že oblasť Spiša bola dlhodobo zapojená do diaľkových obchodných spojení (Novotná 1998, 40).

Pamiatky z mladšej doby železnej – laténskej sú z chotára Gánoviec skromné a viažu sa na ojedinelú mladolátensku keramiku s vleštovanou výzdobou z Hrádku (Novotný – Kovalčík 1977, 20). Na rovnakej lokalite majú pôvod viaceré črepy púchovskej kultúry z rozhrania doby laténskej a rímskej (Novotný – Kovalčík 1977, tab. XVII, XVIII). Nálezy z tohto obdobia z Gánoviec spomína v známej štúdii už A. Münnich (1895, 229-231) a neskôr ďalší autori (Pieta 1982, 219). Nálezy z polohy Dlhé hony, ktorá sa prv mylne lokalizovala do katastra obce Hozelec (Javorský 1983, 99), indikujú prítomnosť osady severokarpatskej skupiny z konca doby rímskej až počiatku obdobia sťahovania národov. Orba tu narušila objekt s nálezmi črepov, mazanice a železnej trosky (Giertlová-Kučerová – Soják 2005, 113).

SLOVANIA A STREDOVEK

Slovanských nálezov zo sledovaného katastrálneho územia nie je veľa. Obmedzujú sa na zriedkavé črepy prevažne zo zbierok Podtatranského múzea v Poprade (Novotný – Kovalčík 1977, 21, obr. 21: 3530). Neoverená je informácia (F. Javorský, ústne) o slovanskej keramike, ktorú objavili pri výstavbe rodinného domu pri prameni v miestnej časti Filice. Keramika z 13. storočia pochádza z preskúmanej polozemnice, na ktorú sa prišlo v polohe Za stodolami, prv označovanej ako Dvor JRD (Šiška 1962; Soják, M. – Soják, O. – Suchý 2004, 177). Črepy z 13. storočia sú známe aj z polohy Dlhé hony (Javorský 1983, 99). Sporadické stopy osídlenia z 13.-15. storočia sa doložili v polohe Do hájnice (Soják 2003b, 132) či v rôznych častiach polohy Za stodolami (Soják, M. – Soják, O. – Suchý 2004, 177). Problematicky datovaný je predpokladaný zemný val v polohe Breziny, južne od obce (pri kóte 865,7). F. Javorský nevylučuje (1982, 110), že táto poloha bola v 15. storočí predsunutým strážnym stanoviskom na ceste k bratríckemu hrádku na Zámčisku (ležiacom na rozhraní katastrálnych území Gánoviec-Filic, Hranovnice a Popradu-Kvetnice). Zreteľné zárezy stredovekých až novovekých ciest možno sledovať na Hrebni pohoria Dubina a Severovýchodne nad obcou (kóta 714,1) (Javorský 1982, 110; Soják 2002, 183).

V staršej literatúre sa stretávame aj so zmienkami o bližšie neznámych archeologických nálezoch, na ktoré sa prišlo v polohách Pod kúpeľmi, Pod rúbanisko a Za hradskou (podľa nekompletnej dokumentácie AÚ SAV Nitra v Spišskej Novej Vsi).

Pestrú mozaiku pravekých a stredovekých dejín obce možno poskladať len v súčinnosti s mnohými investičnými akciami na území obce, za účinnej spolupráce s obecnou samosprávou a všetkých obyvateľov Gánoviec.

LITERATÚRA

- GIERTLOVÁ-KUČEROVÁ, M. – SOJÁK, M.: Novšie nálezy severokarpatskej skupiny v povodí rieky Poprad. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 38. Nitra 2005, 113-136.
- HORVÁTHOVÁ, E.: Badenská kultúra na východnom Slovensku. Dizertačná práca. Nitra 2007.
- Hovorka, D. – Soják, M.: Neolithic/Aeneolithic/Early Bronze Age Polished Stone Industry from the Spiš Area (Northeastern Slovakia). Slovenská archeológia XLV-1, 1997, 7-34.
- JAVORSKÝ, F.: Prieskumy Výskumnej expedície Spiš. AVANS v roku 1981. Nitra 1982, 110-134.
- JAVORSKÝ, F.: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Spiš Archeologického ústavu SAV. AVANS v roku 1982. Nitra 1983, 99-124.
- KREDÁTUS, J.: Úvahy o sprístupnení náleziska neandertálcia v Gánovciach. Pamiatky a príroda č. 4, 1973, 17-19.
- LIPTÁK, J.: Urgeschichte und Besiedlung der Zips. Bilder aus der zipser Vergangenheit. Kežmarok 1935.
- MÜNNICH, A.: A Szepeség őskora. A „Szepesmegyei történelmi társulat“ Milleniumi kiadványai. I. zv. Levoča 1895, zv. 3, 177-255.
- MÜNNICH, A.: Eine prähistorische Begräbnisstätte in Gánócz. Zipser Bote 38, 1900, č. 2.
- NOVOTNÁ, M.: Poprad v praveku. In: I. Chalupický (ed.): Dejiny Popradu. Košice 1998, 23-41.
- NOVOTNÁ, M. – NOVOTNÝ, B.: Pokračovanie výskumu v Gánovciach. AVANS v roku 1990. Nitra 1992, 83.
- NOVOTNÝ, B.: Záchraný výskum v Gánovciach. AVANS v roku 1987. Nitra 1988, 102.
- NOVOTNÝ, B. – KOVALČÍK, R. M.: Katalóg archeologických pamiatok Spiša. 2. Gánovce. Košice – Poprad 1977.
- NOVOTNÝ, B. – NOVOTNÁ, M. – KOVALČÍK, R. M.: Popradská kotlina v dávnej minulosti. Košice – Poprad 1991.
- PIETA, K.: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982.
- SOJÁK, M.: Neúplná misa z Gánoviec. Výber z exponátov Podtatranského múzea. Podtatranské noviny, r. XXXVII, 16. 12. 1996, č. 51, 7.
- SOJÁK, M.: Sídlikové nálezy z Gánoviec. AVANS v roku 1995. Nitra 1997, 165-166.
- SOJÁK, M.: Posledný (?) odkaz z predhistórie Gánoviec. O novom zbierkovom prírastku Podtatranského múzea Poprad. Slovenský sever, r. VIII, 1998, č. 9-10, 25-26.
- SOJÁK, M.: Prieskumy a záchraný výskum na Spiši. Študijné zvesti AÚ SAV, 33. Nitra

1999a, 5-33.

SOJÁK, M.: Záchraný výkop v Gánovciach. Študijné zvesti AÚ SAV, 33. Nitra 1999b, 35-51.

SOJÁK, M.: Nálezy z prieskumov a záchraných exploatacií na Spiši. AVANS v roku 1999. Nitra 2000, 114-120.

SOJÁK, M.: Neolitické osídlenie Spiša. Slovenská archeológia XLVIII-2, 2000. Nitra 2001a, 185-314.

SOJÁK, M.: Sídlišká ľudu badensej kultúry na Spiši. In: M. Metlička (ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich zemí - 2000. Plzeň 2001b, 161-190.

SOJÁK, M.: Terénny prieskum na Spiši. AVANS v roku 2000. Nitra 2001c, 175-185.

SOJÁK, M.: Rekognoskácia Spiša. AVANS v roku 2001. Nitra 2002, 183-196.

SOJÁK, M.: Stručné dejiny Spiša od najstarších čias po rozhranie letopočtov. In: Gładkiewicz, R. - Homza, M. - Pułaski, M. - Slivka, M. (red.): Terra Scopusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Levoča - Wrocław 2003a, 115-144.

SOJÁK, M.: Prieskum a výskum v oblasti Spiša. AVANS v roku 2002. Nitra 2003b, 132-142.

SOJÁK, M.: Neolitické sídliško v Gánovciach na Spiši (severovýchodné Slovensko). Acta archaeologica Opaviensia, 1. Opava 2004, 183-212.

SOJÁK, M.: Výskumy na východnom Slovensku. AVANS v roku 2005. Nitra 2007, 177-183.

SOJÁK, M. - SOJÁK, O. - SUCHÝ, A.: Záchrané výskumy na Spiši. AVANS v roku 2003. Nitra 2004, 177-182.

SPÖTTL, I.: A Dunától a Poprádig. Ostörténelmi vázlat. Kárpátgyesület évkönyve, r. XII, 1885, 62-75.

Studeníková, E.: Nález bronzov v Gánovciach. In: Zborník SNM - História, r. 79, 1985, č. 25, 57 -65.

ŠEFCÁKOVÁ, A.: Pleistocénne antropologické nálezy z územia Slovenska. In: Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov., vol. LIII. Bratislava 2007, 26-45.

ŠIŠKA, S.: Gánovce - Dvor JRD. Výskumná nálezová správa 585/62. Nepublikované. AÚ SAV Nitra 1962.

VLČEK, E.: Neandertaler der Tschechoslowakei. Praha 1969.

VLČEK, E. - HÁJEK, L.: A Ritual Well and the Find of Early Bronze Age Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento. México 1963, 427-439.

Brief summary of Gánovce archaeological history

Marián Soják

The author is presenting in chronological way a brief summary of archaeological settlement sites supported by evidence in the cadastre of Gánovce. Apart from the Middle Palaeolithic settlement in the Hrádok position he mentions the younger settlements of the position during the Late Palaeolithic (the Gravettian culture), Neolithic (the Linear, Želiezovce and Bükk Pottery culture), Aeneolithic (the Baden culture, Nyírség-Zatín group), Bronze Age (the Hatvani, Nagyrév, Otomani, Lusatian

cultures), Iron Age, Roman period (the Púchov culture) and in the Slavic period. The Hrádok position is remarkable by finds from an Otomani culture ritual well (vessels and jewellery made of birch bark, an iron sickle, human bones, a golden spiral, etc.). He is stressing the need of protection and preservation of the travertine monticule that is damaged and disintegrating. One of important multicultural archaeological sites is the Za stodolami position, where a Late Palaeolithic blade (the Gravettian culture) was found together with remains of a settlement from the Neolithic (the Linear, Želiezovce and Bükk Pottery culture), Bronze Age (the Otomani culture), and a burial ground dated to the turn of the Middle and Late Bronze Age (a casket cremation burial of the Piliny-Lusatian culture). Finds belonging to the Baden culture (rich mostly in polished stone, bone and antler artefacts and pottery) are known from older and newer field explorations at the positions of Hrádok and rarely Za stodolami. Building of a football pitch, family houses and clay exploitation have vastly destroyed the last mentioned position. A small collection of bronze artefacts from the Thracian-Kimerian horizon was discovered at the position of Nad železničnou stanicou and it is dated to the turn of the Bronze and Iron Ages. Finds belonging to the La Tène and Early Roman periods are known only from older explorations. They are pottery fragments of the pre-Púchov horizon and the Púchov culture. At the Dlhé hony position ploughing has damaged an object of the north Carpathian group from the terminating Roman and incipient Migration period. Slavic pottery fragments from Gánovce are rare. A semi-ground shelter with pottery from the 13th cent. was discovered at the position of Dvor JRD (Za stodolami). Pottery fragments from the 13th cent. were found at the position of Dlhé hony and from the 13th - 15th cent. at the Do hájnice position. Dating of a presumptive earthen mound at the Breziny position to the south of the village is problematic. Traces of medieval and modern ways can be watched at the Dubina hills ridge and to the NE of the village. Recent investigations on the territory of Gánovce have shown the positions of Hrádok and Za stodolami being the only ones that were studied more systematically.

Obr. 1.

Gánovce - Hrádok. Kremenný artefakt zo stredného paleolitu, zaliaty v travertíne. Zo zbierky M. Hudáka. Foto: M. Soják

Obr. 4.

Gánovce - Za stodolami. Zdobená urna pilinskej kultúry zo skrinkového hrobu pilinsko-lužickej kultúry, hrob č. 1/92. Foto: M. Baranová

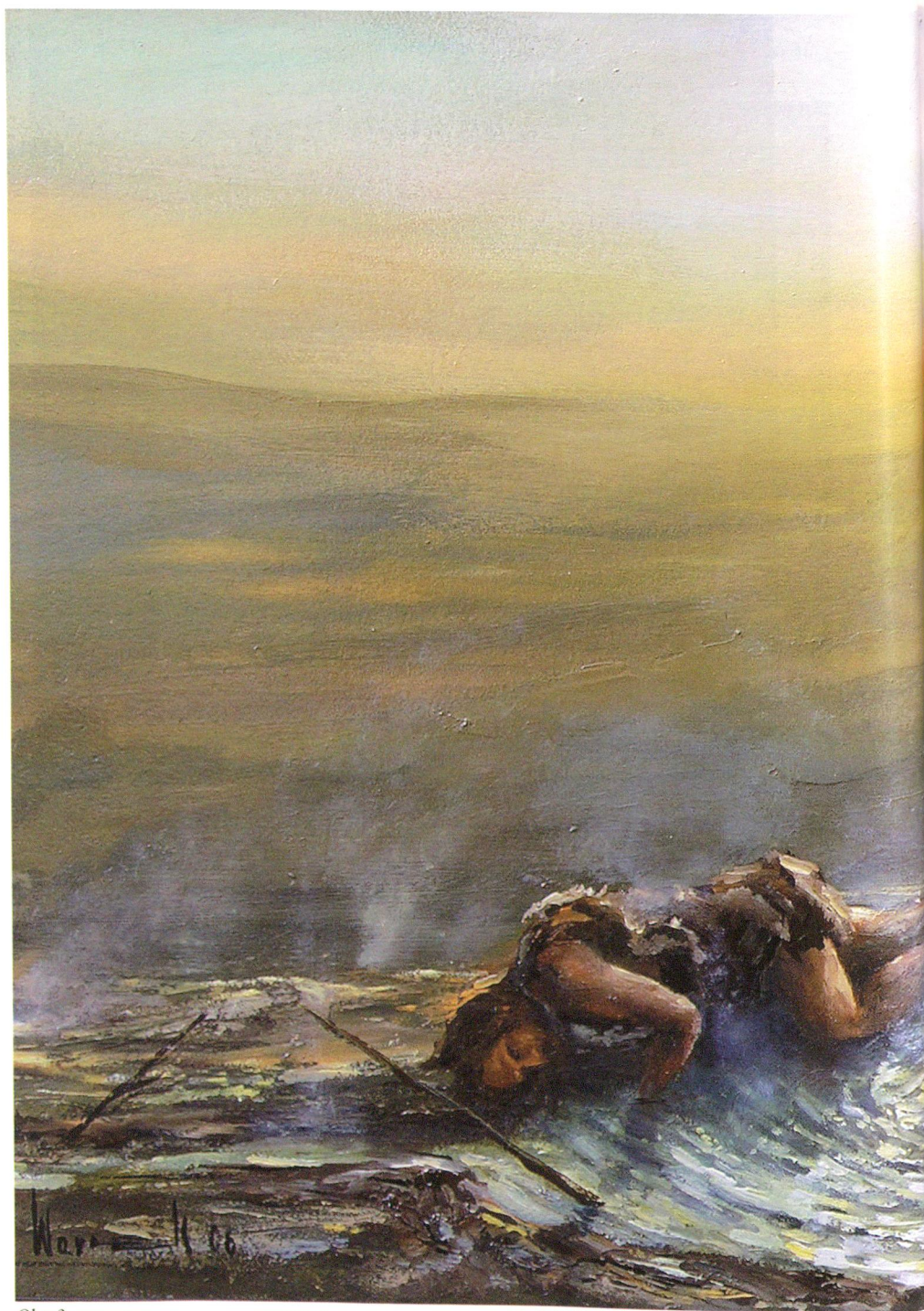

Obr. 5.

Gánovce - Za stodolami. Západný okraj lokality ničený exploatáciou hlíny. Foto: M. Soják, 2005.

Obr. 2.
Gánovce - Hrádok. Rekonštrukcia výveru prameňa v strednom paleolite na olejomalbe P. Wavreka. Foto: M. Soják

Obr. 3.
Gánovce - Hrádok. Rekonštrukcia smrti neandertálcu v „kráteri smrti“ na olejomalbe P. Wavreka.
Foto: M. Soják

ŽELEZNÝ KOSÁK Z GÁNOVIEC

(K interpretácii najstaršieho železného predmetu v strednej Európe)

Václav Furmánek

Travertínová kopa Hrádok v Gánovciach pod Vysokými Tatrami na Slovensku predstavuje nálezisko európskeho významu. Pôvodca sa o to predovšetkým objav vyliatku mozgovne neandertálskeho človeka (Vlček 1953) a kultová studňa otomanskej kultúry (Vlček/Hájek 1963).

Ťažba travertínu sa v Gánovciach začala už koncom 19. storočia. Počas tejto činnosti sa sústavne nachádzali početné archeologické pamiatky datované od paleolitu až po dobu železnú. Preto tejto lokalite venovali značnú pozornosť spočiatku nielen archeologickí nadšenci, ale neskôr aj odborníci. Prvé zisťovacie a revízne výskumy sa tu začali realizovať po druhej svetovej vojne. Po krátkych revíziách v rokoch 1949 a 1952 sa v roku 1955 začal komplexný archeologický výskum, ktorý vyvrcholil o rok neskôr. Vtedy sa tiež objavila a preskúmala kultová studňa, ktorej obsah bol mimoriadne bohatý, zaujímavý a vedecky nesmierne prínosný (Vlček/Hájek 1963).

Lebka neandertálskeho človeka (ženy) bolo vedecky vyhodnotená (Vlček 1953) a interpretácia je jasná. Ďalší európsky unikát – kultová studňa z doby bronzovej – sa podrobného publikovania, žiaľ, doteraz nedeočkala. Pri tejto príležitosti nás pochopteľne zaujímajú autentické nálezové okolnosti, súvislosti a obsah studne, ktorú nepochybne vybudoval ľud otomanskej kultúry na počiatku strednej doby bronzovej.

Prvé zverejnené správy o tomto objekte sú z roku 1956. Vtedajší vedúci výskumu E. Vlček napísal: „Vo výplni krátera bol vypracovaný zapustený objekt – vykladaná studňa – zo staršej doby bronzovej. Objekt je datovaný bronzami a črepmi do obdobia otomanskej kultúry. Okrem toho sa našla ž e l e z n á d ý k a (zvyraznil V. F.) a hrnčeky, šité z brezovej kôry.“ (Vlček 1956, 75). Podobne písal aj spoluautor výskumu F. Prošek: „Studňa bola vykopaná v dobe kultúry otomanskej, ako ju datujú predovšetkým keramické nálezy nájdené na jej dne. Okrem keramiky našlo sa v bahnatej výplni studne niekoľko zlomkov nádob šitých z brezovej kôry. Spodná časť studne so zachovanou výdrevou bola prekrytá vrstvou spáleného obilia, pod ktorým, presnejšie priamo pod jeho bázou, bolo niekoľko bronzov k sebe prilepených. Bronzy sú starobronzového rázu. Spoločne s nimi bola tu nájdená aj ž e l e z n á d ý k a (zvyraznil V. F.) s nitmi.“ (Prošek 1956, 76).

Možno teda konštatovať, že v roku 1956 sa v literatúre prvý raz objavila správa o náleze železnej dýky. Medzinárodnej odbornej verejnosti bol tento unikátny nález sprístupnený v roku 1963. Vtedy bola opísaná terénna situácia, prezentovali sa niektoré nálezy a podala sa interpretácia objaveného objektu (Vlček/Hájek 1963). Spomenutý železný predmet bol klasifikovaný ako železná rukoväť dýky „an iron handle of a dagger“ (Vlček/Hájek 1963, 429).

Neskôr, vlastne až doteraz, sa názory na funkciu železného predmetu menili a rozchádzali. V prehľade bádania o dobe bronzovej z počiatku sedemdesiatych rokov

sa píše: „V Gánovciach sanašla i dýka s rukoväťou vykladanou železom“ (Točík/Vladár 1971, 394). O železnej dýke z Gánoviec a jej významu pre transkontinentálne prúdenie sa podrobne a opakovane zmieňoval aj J. Vladár (1973, 294; 1974, 41; 1978, 36) a tomuto unikátu venovali zaslúženú pozornosť B. Novotný a R. M. Kovalčík: „... najviac prekvapuje nález železnej rukoväte dýky, vyrobenej z metalurgického železa bohatého na kobalt. Čepel sa nezachovala, zostali len nity obložené bronzovým plechom. Rukoväť bola pôvodne vyložená dnes už neznámym materiálom, ako to vidno z lištovito zosilneného okraja a nity so zvyškami bronzovej objímky“ (Novotný/Kovalčík 1977, 15).

O železnej rúčke dýky sa hovorí aj v Encyklopédii archeológie (Novotný /ed./ 1986, 259) a rovnako o tomto náleze píše aj autori monografie Slovensko v dobe bronzovej (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 248) a svoj názor tiež zopakovali v nemeckej verzii tejto publikácie (Furmánek/Veliačik/Vladár 1999, 149-150). Aj M. Novotná (1994, 31) klasifikovala tento nález ako „rukoväť železnej dýky“. Samozrejme, že podobných opisov by sme v slovenskej a európskej odbornej literatúre našli podstatne viac (Harding 1984, 107 a i.).

Považoval som za potrebné podrobnejšie sumarizovať doterajšie podstatné názory na funkciu železného predmetu, ktorý sa objavil v gánovskej studni. Všetci spomenutí autori hovorili o dýke, respektíve jej rukoväti. Tieto interpretácie som bez nejakých pochybností prijímal aj ja (Furmánek 1987, 52, Abb. 15; 1988). Až pri príležitosti koncipovania monografie o bronzových kosákov zo Slovenska pre edíciu Prähistorische Bronzefunde som si uvedomil, že sa v Gánovciach nenašla ani rukoväť dýky, tobôž nie dýka, ale kosák (Furmánek/Novotná 2006, 9-11). Táto funkčná interpretácia však nie je v slovenskej odbornej literatúre celkom nová. Nález z Gánoviec totiž už skôr klasifikoval J. Paulík (1993, 59, Abb. 16 A) síce nie priamo ako kosák, ale ako železnú rukoväť kosáka, respektíve rukoväť dýky (alebo kultového kosáka).

Následná analýza a interpretácia železného predmetu sa bude snažiť dokázať a presvedčiť, že sa v gánovskej studni našla čepel železného kosáka. Pre toto tvrdenie sú dôležité ďalšie súvекé nálezy: bronzový kosák z depotu Vyškovce nad Ipľom (Balaša 1955), bronzový kosák zo sídliska otomanskej kultúry vo Včelinciach (Furmánek/Marková 1986; Furmánek/Novotná 2006, 13, Taf. 1, 6) a kosák z lokality Veliki Gaj (Mozsolics 1967, 150; Vasić 1994, 20).

Opis nálezov

1. Gánovce, okres Poprad. Z výplne kultovej studne otomanskej kultúry pochádza železný mierne zakrivený kosák s jedným obojstranným pozdĺžnym rebrom. V tylovej časti sú tri železné kuželovité nity plátované bronzovým plechom. V blízkosti špice je na čepeli ďalší nit so zvyškom bronzovej objímky. Rozmery: d. 95 mm, š. tylu 28 mm, d. nity s hlavickou 21 mm, váha 50 g. (obr. 1: 3) Sprievodné nálezy: Keramika otomanskej kultúry (nádoby, črepy, drobné nálezy - spolu 126 kusov), bronzové šperky (náramky, záušnice, prstene, závesky) a bronzová tros-

- ka, zlaté ozdoby, sklenené perly, kostená, parohová a kamenná industria, drevené zrubenie studne, predmety z brezovej kôry, zuhoľnatené obilie, semená a plody rastlín, antropologický materiál, plochý ženský idol, kamenná napodobenina falusu, ovčí, respektíve kozí trus. Datovanie: neskorá otomanská kultúra; ¹⁴C 1465+ - 35 B.C. (pôvodné nekalibrované dátum); celý rad kalibrovaných dát z rôznych laboratórií v rozpätí od 2150 BC až po 1450 BC. Uloženie: VSM Košice a AÚ SAV Nitra. (Vlček/Hájek 1963; Novotná 1994, 31; Czaková 1997; Barta 2001, 20; Benkovsky-Pivovarová 2002; Furmánek/Novotná 2006, 9, tab. 1: 2).
2. Včelince, okres Rimavská Sobota. Zo sídliskového objektu č. 78/85 na lokalite tellového typu pochádza kosák s tromi pozdĺžnymi rebrami, otvorom na špici a dlhým masívnym gombíkom. Rozmery: d. 145 mm, š. 31 mm, výška 34 mm, váha 59,1 g. (obr. 1: 4). Sprievodné nálezy: keramika. Datovanie: „ältere Hügelgräberzeit“. Uloženie: AÚ SAV Nitra. (Furmánek/Novotná 2006, 13, tab. 1: 6).
 3. Veliki Gaj, obec Vršac, Banat. Ojedinelý nález (?). Kosák s otvorom na špici. Rozmery: d. 128 mm, š. 30 mm, váha 65,1 g. (obr. 1: 2). Datovanie: B III (podľa A. Mozsolicovej). Uloženie: MNM Budapešt. (Mozsolics 1967, 150; Vasić 1994, 20, Taf. 1, 3).
 4. Vyškovce nad Ipľom, okres Levice. Z hromadného nálezu bronzových predmetov pochádza mierne zakrivený bronzový kosák s nevýrazným rebrom v tylovej a chrbtovej časti. Rozmery: d. 121 mm, š. tylu 31 mm, váha 66 g. (obr. 1: 1). Sprievodné nálezy: 4 plechové náramenice, 2 hroty kopíí, 5 kosákovitých ihlic, tordovaná ihla ihlice, 4 náramky, 3 pravouhlé plechové platničky so zatočenými koncami, zlomky plieškov, 5 terčovitých záveskov, zlomky bronzoviny. Datovanie: „ältere Hügelgräberzeit“. Uloženie: KM Banská Bystrica. (Balaša 1955; Furmánek 1980, 32; Novotná 1980, 62; (Furmánek/Novotná 2006, 9, tab. 1: 1).

Vo všetkých monografiách, štúdiách, odborných či populárnych príspevkoch sa doteraz nikdy nespochybňovala správnosť a oprávnenosť pôvodného názoru, podľa ktorého sa v Gánovciach našiel železný predmet (je pritom úplne ľahostajné, aká sa mu prisudzovala funkcia). Potvrdili to ostatne aj výsledky exaktných prírodovedných analýz.

V prípade gánovského železného predmetu určila chemická analýza, že železo, z ktorého bol predmet zhotovený je pôvodu metalurgického a nie meteorického (úplná absencia Ni – niklu, ktorý sa v meteorickom železe vyskytuje v relatívne vysokej kvantite – Pleiner 1996, 185). Následne sa artefakt skúmal aj pomocou spektrálnej analýzy, ktorú uskutočnil J. B. Pelikán: „Zpráva o rozboru železného nože z Gánovců.“ Analytická zpráva č. 11/A/62 uložená v AÚ ČAV Praha. Výsledky analýzy: Fe – železo (základný kov), Mn – mangán (stotiny percenta), Si – kremík (nízke percento), Mo – molybdén (stopy), Na – sodík (stopy), V – vanád (stopy), Ni – nikel (tisíciny percenta), Al – hliník (desatiny percenta), Cu – meď (nízke percento), Ti – titan (tisíciny percenta), As – arzén (stotiny percenta), Co – kobalt (nízke desatiny percenta).

Prezentované výsledky chemickej analýzy musíme brať ako definitívnu realitu bez možností jej overenia. Železný predmet bol totiž medzičasom konzervovaný, a napriek tomu je v súčasnosti značne skorodovaný, takže už azda ani neobsahuje kovové jadro. Podstatné je, že až na mimoriadne vysoký obsah kobaltu boli všetky zistené hodnoty normálne. Niektoré prvky boli možno konštatované aj vďaka prostrediu, v ktorom sa predmet dlhé stáročia nachádzal. Prekvapuje len, že analýza nevykázala stopy vápnika, ktorý je v travertínoch dominantným prvkom.

Pri hľadaní pôvodu železného predmetu sa spravidla konštatovalo, že ide o predmet, ktorý bol v tom čase v strednej Európe unikátny a úplne cudzí. Jeho prítomnosť na Slovensku sa dávala do súvislosti s diaľkovým obchodom a s tzv. diplomatickými alebo prestížnymi darmi. Jeho pôvod sa spravidla hľadal v Chetitskej ríši, prípadne v okolitých oblastiach. Tiež sa predpokladalo, že dýka sa k nám dostala z východného Stredomoria diaľkovým obchodom, do ktorého boli zapojené transportné prostriedky na pevnine i vodných cestách (Novotná 1994, 31). Je tiež zaujímavé, že autori, ktorí hovorili o východostredomorskom, respektíve maloázijskom pôvode železného predmetu, nikdy neprezentovali analogické výrobky z týchto oblastí. Aj ja som sa snažil objaviť v literatúre typologicky podobné predmety, ale márne.

Podobne sa hodnotil aj zlomok bronzovej misy so železnou výstuhou z Veľkej Lomnice, vzdalenej od Gánoviec iba 12 km (Novotná 1963; 1991, 9). Jeho nedávne prehodnotenie, prvková a metalurgická analýza však ukázali, že zlomok kovovej nádoby je mladší. Podľa autorov analýz patrí až na záver doby bronzovej a počiatok doby železnej (Marková/Stránský/Rek 1995, 38).

Osobne som názory o východostredomorskom pôvode najstarších severokarpatských železných predmetov akceptoval a opätovne v odbornej literatúre aj prezentoval (Furmánek 1987, 51; 1988; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 248). Bolo to celkom logické, pretože predstava domácej výroby železných predmetov v polovici 2. tisícročia pred n. l. sa priecila všetkým zaužívaným predstavám o stave pravekej metalurgie tak v severnej časti Karpatskej kotliny, ako aj v susedných stredoeurópskych oblastiach. Je však tiež zaujímavé, že popredný znalec európskej doby bronzovej, H. Müller-Karpe (1980) sa v svojom kľúčovom diele o dobe bronzovej o gánovskom náleze železného predmetu, hoci ho poznal z autopsie, vôbec nezmielil.

Ak je správny predpoklad, že sa v Gánovciach našiel železný kosák (Furmánek 2000), tak musíme našu pozornosť zamerať na počiatky výroby bronzových kosákov. Najstaršie typy európskych bronzových kosákov predstavujú tie tvary, ktoré boli pomenované ako kosáky tvaru štepárskych nožov“. Oprávnené sa predpokladalo, že tieto kovové nástroje sa vyrábali podľa starších kamenných predlôh (Hänsel 1968, 51; Petrescu-Dîmbovița 1978, 9). Klasický bronzový kosák tvaru štepárskych nožov zo Slovenska je iba kosák z depotu vo Vyškovciach nad Ipľom (obr. 1: 1). Je charakterizovaný pomerne širokoučepelou, ktorá plynulo prechádza do krátkej zužujúcej sa špice. Jeho tyl je pravouhlý a od ostria je badateľne oddelený zreteľným odskokom. Jedno chrbtové rebro sa v bazálnej časti lomí v pravom uhle a plynulo prechádza v rebro tylové. Kosák bol odliaty v dvojdielnej jednostrannej forme.

Aj keď autori, ktorí sa problematikou najstarších bronzových kosákov v

Karpatskej kotline zaoberali, porovnávali kosák z Vyškoviec nad Iplom s ostatnými kosákmi tvaru štepárskych nožov a najmä s kosákom z maďarskej lokality Sárbogárd (Mozsolics 1967, 158, Tab. 36: 3), oprávnenne sa však domnievam, že ide o dva rozdielne typy kosákov. Vyškovecký predmet má podstatne širšiu čepel' a, čo je podstatné, v tyli nemá elipsovité gombík. Jeho chrbtové rebro plynulo pokračuje aj v bazálnej časti.

Tvarovo je bronzovému kosáku z Vyškoviec nad Iplom veľmi blízky železný kosák z Gánoviec (obr. 1: 3). Podstatne sa však odlišuje surovinou, z ktorej bol vyhotovený, obojstranným chrbtovým rebrom a tvarom tylu. Tento predmet má v tylovej časti tri železné kuželovité nity plátované bronzovým plechom. Na čepeli v blízkosti špice bol ďalší nit so zvyškami bronzovej objímky. Z toho dôvodu bola špica prerazená otvorom pre upevnenie nitu. Toto prerazenie je analogické ako je perforovanie čepele bronzového kosáka zo Včeliniac (obr. 1: 4) a kosáka z banatskej lokality Veliki Gaj (obr. 1: 2).

Tvarová zhoda gánovského železného predmetu s kosákom z depotu vo Vyškovciach nad Iplom a mimoriadne závažný konštrukčný detail, otvor na špici čepele, ktorý je tak na železnom predmete z Gánoviec, ako aj na bronzových kosákoch zo Včeliniac a Velikiho Gaja, oprávňuje konštatovať, že predmet objavený v kultovej studni otomanskej kultúry v Gánovciach nie je ani dýka, ani rukoväť dýky, ale kosák.

Na železnom kosáku z Gánoviec je na konci čepele nit, ktorým bola k čepeli pripivená bronzová objímka. Na tom istom mieste čepele kosáka zo Včeliniac je tiež pravidelný kruhový otvor, ktorý nepochybne slúžil k prinitovaniu nejakého funkčného detailu, ktorého význam, žiaľ, nevieme dosiaľ interpretovať. Podobný a rovnako umiestnený kruhový otvor má aj bronzový kosák z lokality Veliki Gaj v Banate, ktorý A. Mozsolics (1967, 150) dotovala do stupňa B III. Tak A. Mozsolics, ako aj R. Vasić, ktorý balkánske bronzové kosáky spracoval v edícii PBF (Vasić 1994, 20), konštatovali malý kruhový otvor na konci čepele kosáka z lokality Veliki Gaj. Nad jeho funkciou sa však spomenutí bádatelia nezamýšľali.

Datovanie gánovského železného predmetu do záveru otomanskej kultúry, respektíve na počiatok strednej doby bronzovej (15. stor. pred n. l.) podporuje nielen sprievodný inventár objavený v studni (Vlček/Hájek 1963), datovanie analogických predmetov z Vyškoviec nad Iplom, Včeliniac a Velikeho Gaja, ale aj pôvodné nekalibrované dátum ^{14}C (1465 \pm 35 B. C.), ktoré sa určilo radiokarbónovou metódou z výdrevy studne. Neskôr sa drevo zo studne analyzovalo v niekoľkých radiokarbónových laboratóriách, ich hodnoty boli kalibrované a ich výsledky zverejnené (Barta 2001; Benkovsky-Pivovarová 2002; Barta 2007). Ich stredná hodnota bola 1744 pred n. l. (Forenbaher 1993) alebo 1691-1671 pred n. l. (Barta 2007).

Ďalším chronologickým oporným bodom je tvar nitov, ktoré boli použité na železnom predmete z Gánoviec (obr. 1: 3). V niektorých obdobiach doby bronzovej boli typologicky výrazné niektoré typy bronzových nitov. Bolo tomu tak predovšetkým v bronzovej industrii kosziderského horizontu. Vtedy boli typické nity s kónickou hlavicou (kuželovité nity), ktoré sa používali najmä pre upevnenie rukoväti dýk k čepeliam: Megyaszó (Mozsolics 1967, tab. 3: 3), Sárbogárd (Mozsolics 1967, tab. 36:

8), Včelince (Vladár 1974, tab. 5: 110), okolie Komárna (Vladár 1974, Taf.5: 111) a i. Tento tvar nitov bol tiež jedným z dôkazov pre nové datovanie bronzových kultových bubnov z Balkáky a Hasfalvy (Knapé/Nordström 1994, 38-40, 47).

Použitie nitov na upevnenie čepele kosáka k rukoväti je síce technologický detail, ktorý nemá u tohto nástroja obdobu, avšak v celkovom kontexte stredoeurópskej bronzovej industrie na prelome staršej a strednej doby bronzovej je to jav preukazný. V počiatočných štádiách výroby kovových kosákov ich výrobcovia totiž experimentovali a snažili sa nájsť najlepší a najpevnejší spôsob fixovania rukoväti k čepeľi. Dokladom je nielen už spomínaný kosák z Vyškoviec nad Iplom (obr. 1: 1), ktorý má v tylovej časti pokračujúce chrbtové rebro, ale aj kosáky s pozdĺžnym gombikom: Gánovce (Novotný/Kovalčík 1977, tab. XV; Furmánek/Novotná 2006, 13, tab. 1: 3), Šurany – Nitriansky Hrádok (Točík 1981, 176, tab. CLXXVII: 23; Furmánek/Novotná 2006, 13, tab. 1: 5) a ďalšie tvary z rôznych oblastí Karpatskej kotliny (Mozsolics 1967, 66; Petrescu – Dimbovița 1978, 10; Vasić 1994, 19), ako aj z iných regiónov (Rittershofer 1983; Primas 1986, 61; Říhový 1989, 17 – 18). Podobnú snahu, vytvoríť funkčne optimálny tvar bronzových kosákov, vidíme aj na kosákoch s párom gombíkov, či už typu Kosziderpadlás II (Mozsolics 1967, tab. 49: 2, 54: 13), Bühl (Rittershofer 1983, 380), Včelince (Furmánek/Novotná 2006, 15-17) alebo typu Kreuznach (Primas 1986, 71). Dvojica masívnych a pomerne dlhých gombíkov umožňovala pevnejšiu fixáciu rukoväti z organického materiálu. Podobnú funkciu plnili aj tri kuželovité nity v tyle železného kosáka z Gánoviec.

Výnimočnosť železného predmetu, ktorý sa v polovici 2. tisícročia pred n. l. dostal do studne, spočíva v skutočnosti, že donedávna sa predpokladalo, že v tom čase sa železo nepoužívalo bežne ani vo východnom Stredomorí (Pleiner 1996, 284). K tejto problematike sa veľmi kvalifikovane vyjadril J. Bátora (2006). Dokázal, že najstaršie železné predmety sa objavujú v hrobch jamovej kultúry vo voľžsko-uralskom regióne už v 3. tisícročí pred n. l., čiže podobne včasne ako na území Mezopotámie, Anatólie a Egypta. Konštatoval, že železné predmety z 3. a 2. tisícročia po 12. storočie pred n. l. ukazujú, že išlo o predmety objavené v mimoriadnych nálezových kontextoch (Bátora 2006, 248) Z písomných správ vyplýva, že v súveke Mezopotámii bolo železo mimoriadne vzácné a jeho výmenný ekvivalent bol dokonca vyšší ako výmenný ekvivalent zlata (Vladár 1973, 321).

Pripúšťa sa, že malé množstvo železa sa mohlo získať aj pri tavbe medi z chalkopyritu alebo chalkozitu (Pleiner 1996, 285). Ak sa predpokladá, že železná 80 gramová dýka z kráľovského hrobu z lokality Alaca Hüyük datovaná do druhej polovice 3. tisícročia pred n. l. bola vyrobená z metalurgického železa (Pleiner 1996, 284-286), nevidím dôvod pochybovať, prečo by 50 gramový kosák z Gánoviec datovaný do druhej polovice 2. tisícročia pred n. l. nemohol byť vyrobený v Gánovciach alebo blízkom okolí remeselníkmi otomanskej kultúry. Okrem jeho tvaru, konštrukčných detailov, nitov a prostredí, v ktorom sa našiel, hovorí pre to aj mimoriadne vysoká úroveň bronzárstva ľudu otomanskej kultúry (Vladár 1975; Olexa 1987) a prítomnosť medených rúd obsahujúcich železo na Slovensku (Vladár 1976, 217; Točík/Bublová 1985; Točík/Žebrák 1989; Žebrák 1989).

Nálezové okolnosti a obsah gánovskej studne dali reálny predpoklad, že tento objekt bol interpretovaný ako objekt kultový (Vlček/Hájek 1963; Paulík 1993, 59; Furmánek/Vladár 1996a, 498-499; Furmánek/Vladár 1996b, 110-113). Možno, že množstvo zuhoľnateného obilia, ktoré sa objavilo v kultovej studni v Gánovciach, a železný kosák spolu súvisia. Azda je to doklad obradov konaných pre zmierenie bohov úrody. Všeobecne uznávaná interpretácia gánovskej studne ako kultového objektu tiež korešponduje s nálezom železa. Železné zbrane a iné železné predmety sa od konca 3. tisícročia až po záver 2. tisícročia pred n. l. používali takmer výlučne ako ceremoniálne alebo rituálne artefakty (Pleiner 1996, 285).

Pred nedávnom zverejnila Z. Benkovsky-Pivovarová (2002) k problematike Gánoviec malý diskutabilný príspevok. V ňom, nielen že spochybnila všetky funkčné interpretácie železného predmetu, ale nesúhlasila ani s datovaním a funkciou gánovskej studne. Vo vede neexistujú večné pravdy, každý môže urobiť chybu, dopustiť sa omylu. Predsa však je zarážajúce, že tak čini inak korektná a seriózna bádatelka. Pani Benkovsky-Pivovarová nikdy, zdôrazňujem nikdy, nemala kompletný gánovský archeologický materiál v ruke, nálezovú situáciu pozná iba povrchno a jej nepochopiteľná argumentácia vychádza iba zo zverejnených ilustrácií a pre potvrdenie svojich názorov si vypomohla neprímeranými „analógiami“ (Benkovsky-Pivovarová 2002, tab. VI: C) Na ich základe sa mylne domnieva, že niektoré objavené artefakty sú datovateľné do doby halštatskej. K argumentom, ktoré na tomto mieste prezentujem, nemám v súčasnosti čo dodať a domnievam sa, že sú dostatočne jasné. S uspokojením môžem konštatovať, že zverejnená hypotéza o domácej výrobe malého množstva železa v podmienkach otomanskej kultúry je reálna. Počas výskumnej sezóny 2005 sa na známej lokalite tejto kultúry v Nižnej Myšli našla v stratifikovanej polohe železná ihlica s guľovitou hlavicou (za láskavú informáciu ďakujem D. Gašajovi).

K tejto polemike by som ešte poznamenal, že studňa z Gánoviec bolo podrobne spracovaná a v roku 1997 úspešne obhájená na FF UKF v Nitre v doteraz nepublikovanej práci E. Czakovej. Školiteľom bol prof. J. Vladár a oponentom prof. P. Romsauer. Obaja súhlasili tak s datovaním (otomanská kultúra), ako aj interpretáciou (kultový objekt) tohto nálezového celku. Domnievam sa, že o ich vedeckej spôsobilosti nie sú pochyby.

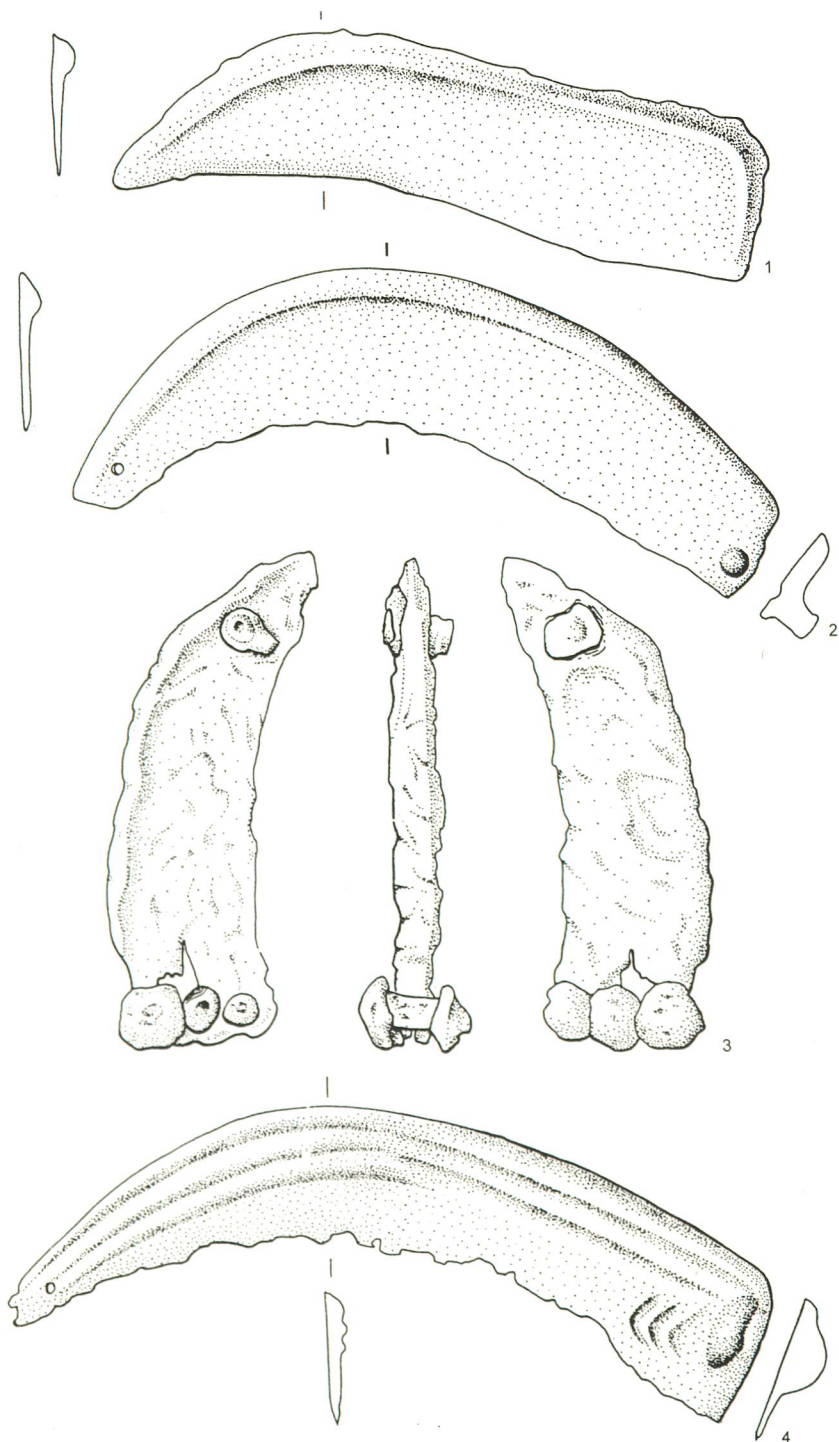
Z á v e r

Železný predmet, ktorý sa objavil počas archeologického výskumu v gánovskej kultovej studni je kosák datovaný na počiatok strednej doby bronzovej (15. stor. pred n. l.). Pre toto tvrdenie existuje celý rad typologických analógií z Karpatskej kotliny. Bol vyrobený miestnymi remeselníkmi z metalurgického železa podľa domácich bronzových predlôh. Surovina, z ktorej bol vyhotovený (železo), nálezové okolnosti a súvislosti ukazujú, že jeho funkcia bola kultová. Tento nález znova dokumentuje vysokú remeselnú a civilizačnú úroveň obyvateľov Karpatskej kotliny v polovici 2. tisícročia pred n. l.

LITERATÚRA A PRAMENE:

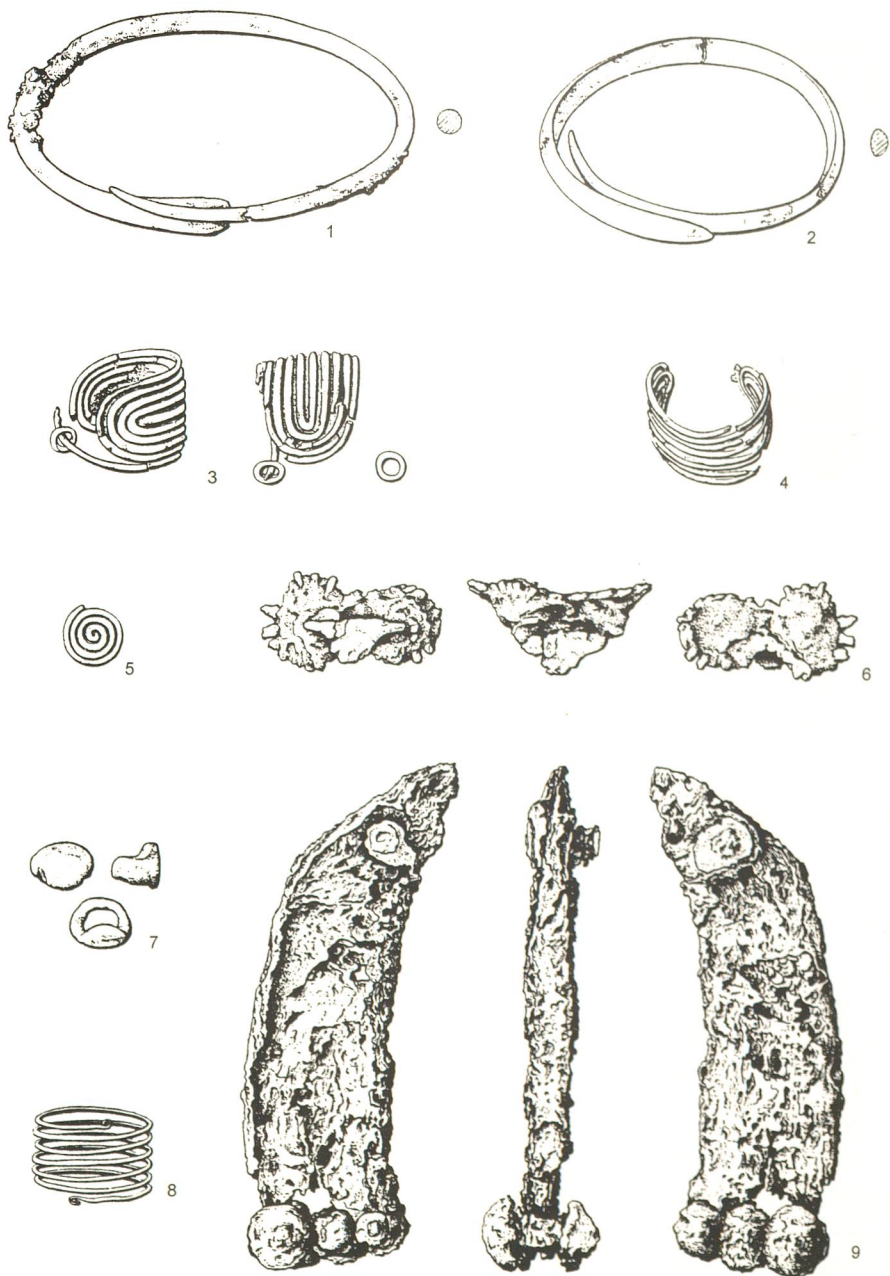
- BALAŠA 1955 – G. Balaša: Nález bronzových predmetov pri Vyškovciach nad Ipľom. Arch. Rozhledy 7, 1955, s. 443-445.
- BARTA 2001 – P. Barta: Absolute Dating of the Bronze Age in Slovakia: State of Reseach. Anodos 1/2001, Trnava 2001, 11-25.
- BARTA 2007 (v tlači) – P. Barta: Studies on Absolute Chronology of the Bronze Age in East-central Europe: Methods and Applications.
- BÁTORA 2006 – J. Bátora: Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 2002 – Z. Benkovsky-Pivovarová: Zur Datierung des bronzzeitlichen Brunnens von Gánovce. Slov. Arch. 50, 2002, 227-243.
- CZAKOVÁ 1997 – E. Czaková: Kultový okrsk ľudu otomanskej kultúry v Gánovciach. Nепublikovaná diplomová práca UKF Nitra. Nitra 1997.
- FORENBAHER 1993 – S. Forenbaher: Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age. Antiquity 67, 1993, 218-220, 235-256.
- FURMÁNEK 1980 – V. Furmánek: Die Anhänger in der Slowakei. PBF XI, 3. München 1980.
- FURMÁNEK 1987 – V. Furmánek: Zu einigen Fragen der südöstlichen Urnenfelder in der Slowakei. In: Mitt. Berliner Ges. Anthr. 8, Berlin 1987, 39-54.
- FURMÁNEK 1988 – V. Furmánek: Eisen während der Bronzezeit in der Slowakei. Zeitschr. Arch. 23, 1988, 183-189.
- FURMÁNEK 2000 – V. Furmánek: Eine Eisensichel aus Gánovce. Zur Interpretation des ältesten Eisengegenstandes in Mitteleuropa. Prähist. Zeitschr. 75, 2000, 153-160.
- FURMÁNEK/MARKOVÁ 1986 – V. Furmánek/K. Marková: Výskum sídliska vo Včelinciach. AVANS 1985, Nitra 1986, 80-83.
- FURMÁNEK/NOVOTNÁ 2006 – V. Furmánek/M. Novotná: Die Sichel in der Slowakei. PBF XVIII, 6. Stuttgart 2006.
- FURMÁNEK/VELIAČIK/VLADÁR 1991 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.
- FURMÁNEK/VELIAČIK/VLADÁR 1999 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: Die Bronzezeit im slowakischen Raum. Rahden/Westf. 1999.
- FURMÁNEK/VLADÁR 1996a – V. Furmánek/J. Vladár: Kultstätten und Votivdeponierungen in der Bronzezeit der Slowakei. In: Regensburger Beiträge zur Prähist. Arch. 2. Bonn 1996, 497-516.
- FURMÁNEK/VLADÁR 1996b – V. Furmánek/J. Vladár: Opferpraktiken in der Bronzezeit in der Slowakei. In: Pravěk NŘ 5/1995, Brno 1996, 109-126.
- HÄNSEL 1968 – B. Hänsel: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn 1968.
- HARDING 1984 – A. Harding: The Mycenaean and Europe. London 1984.
- KNAPE/NORDSTRÖM 1994 – A. Knappe/H.-Å. Nordström: Der Kultgegenstand von Balkákra. Stockholm 1994.
- MARKOVÁ/STRÁNSKÝ/REK 1995 – K. Marková/K. Stránský/A. Rek: Analýza železnej výstuže z Veľkej Lomnice. In: Štud. Zvesti Arch. Ústavu 31. Nitra 1995, 31-41.
- MOZSOLICS 1967 – A. Mozsolics: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest 1967.
- MÜLLER-KARPE 1980 – H. Müller-Karpe: Handbuch der Vorgeschichte. Vierter Band. Bronzezeit. München 1980.

- NOVOTNÁ 1963 - M. Novotná: Nález najstaršej bronzovej nádoby na Slovensku. In: Sborník Československé Společnosti Arch. 3. Brno 1963, 137-140.
- NOVOTNÁ 1980 - M. Novotná: Die Nadeln in der Slowakei. PBF XIII, 6. München 1980.
- NOVOTNÁ 1994 - M. Novotná: Svedectvá predkov. Martin 1994.
- NOVOTNÝ (ed.) - B. Novotný (ed.): Encyklopédia archeológie. Bratislava 1986.
- NOVOTNÝ/KOVALČÍK 1977 - B. Novotný/R. M. Kovalčík: Katalóg archeologických pamiatok Spiša 2. Gánovce. Košice 1977.
- OLEXA 1987 - L. Olexa: Gräber von Metallgießern in Nižná Myšľa. Arch. Rozhledy 39, 1987, 255-275.
- PAULÍK 1993 - J. Paulík: Bronzom kované dejiny. Bratislava 1993.
- PETRESCU-DIMBOVIȚA 1978 - M. Petrescu-Dimbovița: Die Sichel in Rumänien. PBF XVIII, 1. München 1978.
- PLEINER 1996 - R. Pleiner: Das frühe Eisen: Von den Kleinwaagemengen zu der ältesten Industrie. Ethnogr. Arch. Z. 37, 1996, 283-291.
- PRIMAS 1986 - M. Primas: Die Sichel in Mitteleuropa I (Österreich, Schweiz, Süddeutschland). PBF XVIII, 2. München 1986.
- PROŠEK 1956 - F. Prošek: Archeologické nálezisko v Gánovciach. In: Štud. Zvesti Arch. Ústavu 1. Nitra 1956, 75-76.
- ŘÍHOVSKÝ 1989 - J. Říhovský: Die Sichel in Mähren. PBF XVII, 3. München 1989.
- RITTERSHOFER 1983 - K. F. Rittershofer: Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen. In: 64. Ber. RGK. Berlin 1983, 141-415.
- TOČÍK 1981 - A. Točík: Nitriansky Hrádok-Zámeček. I. Nitra 1981.
- TOČÍK/BUBLOVÁ 1985 - A. Točík/H. Bublová: Príspevok k výskumu zaniknutej ťažby medi na Slovensku. In: Štud. Zvesti Arch. Ústavu 21. Nitra 1985, 47-135.
- TOČÍK/VLADÁR 1971 - A. Točík/J. Vladár: Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej. Slov. Arch. 19, 1971, 365-422.
- TOČÍK/ŽEBRÁK 1989 - A. Točík/P. Žebrák: Ausgrabungen in Špania Dolina-Piesky. In: Archäometallurgie der Alten Welt. Bochum 1989, 71-78.
- VASIĆ 1994 - R. Vasić: Die Sichel im Zentralbalkan. Stuttgart PBF XVIII, 5. 1994.
- VLADÁR 1973 - J. Vladár: Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. Slov. Arch. 21, 1973, 253-357.
- VLADÁR 1974 - J. Vladár: Die Dolche in der Slowakei. PBF VI, 3. München 1974.
- VLADÁR 1975 - J. Vladár: Spišský Štvrtok, opevnená osada otomanskej kultúry. In: III. medzinárodný kongres slovanskej archeológie, Bratislava 7. - 14. septembra 1975. Nitra 1975, 3-20.
- VLADÁR 1976 - J. Vladár: Komplexný výskum opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku. In: AVANS 1975. Nitra 1976, 215-223.
- VLADÁR 1978 - J. Vladár: Umenie dávnovkeého Spiša. Bratislava 1978.
- VLČEK 1953 - E. Vlček: Nález neandertálskeho človeka na Slovensku. Slov. Arch. 1, 1953, 5-132.
- VLČEK 1956 - E. Vlček: Zpráva o výskume v Gánovciach r. 1956. In: Štud. Zvesti Arch. Ústavu 1. Nitra 1956, 74-75.
- VLČEK/HÁJEK 1963 - E. Vlček/L. Hájek: A Ritual Well and the Find of an early Bronze Age Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). In: A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento. Mexico 1963, 427-439.
- ŽEBRÁK 1989 - P. Žebrák: Stav pravěké hornické archeologie na Slovensku. In: Hornická Příbram ve vědě a technice. Příbram 1989, 359-368.

Obr. 1.

1 - Vyškovce nad Ipľom; 2 - Veliki Gaj; 3 - Gánovce; 4 - Včelince.

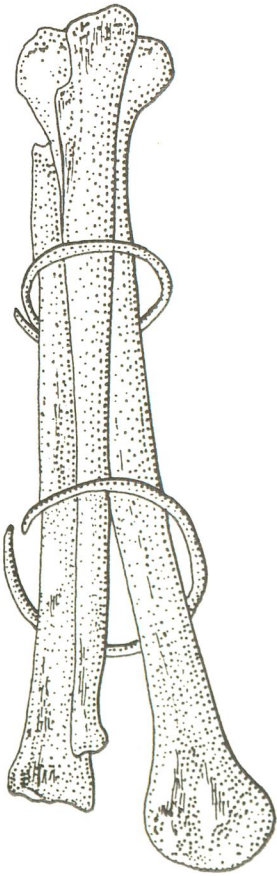
Obr. 2.
 Gánovce, studňa. Výber kovovej industrie (podľa Vlček/Hájek 1963 a Benkovský-Pivovarová 2002).

Obr. 3.
 Gánovce, studňa. Výber materiálnej kultúry (podľa Vlček/Hájek 1963 a Benkovsky-Pivovarová 2002).

Obr. 4.

Gánovce, studňa. Dlhé kosti paže s navlečenými bronzovými náramky (podľa Czaková 1997).

The iron sickle from Gánovce

Václav Furmánek

A well interpreted as ritual one was discovered during the rescue archaeological excavation at Gánovce fortified Otomani culture settlement (northern Slovakia) in 1956. Besides characteristic pottery of the Otomani culture, contemporary bronze artefacts and other finds, an iron article now interpreted as an iron dagger or iron dagger handle was found there. Its origin has been searched in the Hittite Kingdom or within the wider eastern Mediterranean region. The author of this article is proving the above-mentioned iron artefact to be a sickle dated to the incipient Middle Bronze Age (15th cent. BC). Local craftsmen manufactured it from metallurgic iron according to home bronze models. The raw material (iron), from which it was manufactured, finding circumstances and context prove its ritual function. The find is documenting both the high technological craftsmanship and civilization level of population inhabiting the Carpathian basin in the middle of the 2nd millennium BC.

Prezentácia náleziska neandertáľca v Gánovciach **– predstavy a návrhy**

Magdaléna Bekessová

Nález neandertáľca v Gánovciach pred osemdesiatimi rokmi, zapísal túto obec natrvalo do histórie. Nálezy fosílií s odtlačkami listov, zvyškov kostí zvierat a pod. lákali do Gánoviec mnohých záujemcov od začiatku ťažby travertínu v miestnom lome (1870). Viaceré skončili v súkromných, ale aj národných múzejných zbierkach po celej Európe (Budapešť, Viedeň, Praha a inde).

Málo známy je osud doterajších snažení, predstáv a návrhov kultúrnospoločenského využitia a prezentácie unikátnej lokality svetového významu. V ťažbe travertínu sa pokračovalo na lokalite až do roku 1950. Z pôvodnej travertínovej kopy širokej približne 250 – 350 metrov, zostal po ukončení ťažby zvyšok v šírke cca 18 – 20 m, dĺžke 20 – 22 m a výške asi 7 m. Počas celej ťažby, až do súčasnosti bola táto výnimočná lokalita ponechaná napospas náhodným aj cieľným „zberateľom“. Najrozsiahlejší systematický záchranný archeologický výskum sa na lokalite „Hrádok“ realizoval v rokoch 1955 – 1960. Nálezy získané v priebehu výskumu sa stali súčasťou zbierkového fondu Podtatranského múzea v Poprade, Národného múzea v Prahe a ďalších vedeckých ústavov a múzeí. Od roku 1969 je väčšina nálezov sprístupnená verejnosti v stálej špecializovanej expozícii Podtatranského múzea v Poprade „Gánovce – nálezisko a životné prostredie neandertáľského človeka“. Za takmer štyridsaťročnú existenciu expozície si vystavené zbierky pozrelo viac ako pol milióna návštevníkov z domova aj zo zahraničia. Väčšina návštevníkov múzea mala záujem pozrieť si aj samotné nálezisko v Gánovciach. Tí, ktorí Gánovce navštívili, odchádzali často sklamaní a nespokojní s tým, čo videli. Priamo na lokalite očakávali základnú informáciu o mieste, okolnostiach a osude nálezu. Odpovede na tieto základné otázky sa na lokalite nenachádzali.

V nasledujúcich riadkoch sa pokúsime zhrnúť doterajšie snahy a návrhy prezentácie náleziska neandertáľského človeka v Gánovciach a predstaviť najaktuálnejšie návrhy revitalizácie a propagácie náleziska širokej verejnosti v súčasnosti. Pokúsime sa nájsť alebo načrtnúť dôvody doterajších neúspešných pokusov, ktoré bezprostredne súviseli a súvisia predovšetkým s vlastníckymi vzťahmi k pozemku, na ktorom sa nachádza predmetná lokalita. Je na mieste konštatovanie, že bez ťažby travertínu, by nebolo výnimočného nálezu, ale bez cieľného záujmu odborníkov a ďalších zainteresovaných, by sme sa o výnimočnosti nálezu dozvedeli málo alebo vôbec nič. Žiaľ, rozsiahla a dlhoročná ťažba travertínu spôsobila takmer úplné zničenie a devastáciu lokality. Záchrane lokality nepomohla v nasledujúcom období ani čiastočná nečinnosť zodpovedných a nedostatočná, alebo chýbajúca podpora ústredných štátnych orgánov.

Po ukončení ťažby travertínu (1950) a realizovanom archeologickom výskume (1955 – 1960), lokalita pustla a zostala takmer bez povšimnutia. Naliehavo bolo po-

trebné riešiť otázku, ako vzácné a výnimočné nálezisko – lokalitu svetového významu, zachovať a sprístupniť odbornej i laickej verejnosti. Jej bezprostredné okolie bolo sústavne znečisťované odpadkami, železným šrotom, voľným prístupom domácich zvierat miestnych obyvateľov, prevažne rómskeho pôvodu. Tí niekoľko rokov obývali a pustošili aj rodný dom pôvodného vlastníka, tzv. Miglieriniho dom, stojaci v blízkosti náleziska.

V júli 1972 vypracovalo Okresné stredisko štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Poprad materiál pod názvom „Zámer obnovy a program úpravy parku pri kúrii Gánovce“. V ňom sa navrhovalo využitie budovy kúrie na účely múzea – expozície nálezov a dokumentovanie výsledkov geologických výskumov gánovských minerálnych prameňov a archeologických nálezov územia pod Vysokými Tatrami. Okresná pamiatková správa v Poprade spolu so strediskom Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Prešove vypracovali spoločný návrh, aby Gánovské travertíny I. boli vyhlásené za prírodný výtvor, významné nálezisko fauny a flóry, antropologických a archeologických nálezov v travertínoch v zmysle zákona č. 1/1955 Z. z. o ochrane prírody. Rada Okresného národného výboru v Poprade predmetný návrh schválila uznesením č. 382 zo dňa 22. 12. 1972 a súčasne uložila úlohu vypracovať zámer využitia a pamiatkovej úpravy náleziska neandertálc v Gánovciach ako životného prostredia pračloveka a jeho hmotnej kultúry. Píše o tom v článku v časopise Pamatky Príroda č. 4/1973, s. 18 J. Kredátus.; „... majetkovo-právne otázky lokality Gánovských travertínov I. boli vyriešené, a tým vytvorené všetky predpoklady na realizáciu zámeru“. Gánovské travertíny I. sa nachádzali na pozemku parcelné číslo 155/1, katastrálne územie Gánovce a Filice. Predmetné parcely boli prevedené z majetku Štátnych majetkov n. p. Poprad (ŠM Poprad) hospodárstvo Gánovce do vlastníctva Okresnej pamiatkovej správy v Poprade hospodárskymi zmluvami ku dňu 1. 7. 1973. Nasledovalo vytýčenie hranice pozemkov za účelom oplotenia chránenej plochy, dĺžka oplotenia 506 m, vo výške 2 metre so vstupnou bránou. Oplotený pozemok mal byť označený informačnou tabuľou a ďalšia tabuľa mala upozorňovať občanov a návštevníkov Gánovci, že do chráneného priestoru nie je možné vstúpiť bez povolenia, zákaz sypania a vyhadzovania odpadkov a smetí. Okresná pamiatková správa počítala s vytvorením pracovného miesta správcu lokality. Moderné koncepčné riešenie využitia a prezentácie lokality, bolo prirodzene považované za významnú kultúrno – politickú úlohu všetkých zainteresovaných inštitúcií a štátnych orgánov.

Nálezisko neandertálc sa malo riešiť ako prírodné múzeum s príslušnou vybavenosťou a urbanistickým spracovaním širšieho územia. Samotné nálezisko sa plánovalo zakryť presklenou stavbou, v ktorej mali byť inštalované všetky nálezy, doplnené maketami a odliatkami s konečným cieľom, rekonštruovať nálezisko spolu s nálezmi in situ. Uvažovalo sa aj s premiestnením stálej expozície: „Gánovce – neandertálsky človek na Spiši“ z Podtatranského múzea v Poprade do moderných priestorov v Gánovciach. Konečný projekt plánoval zaradiť do komplexnej prezentácie aj Gánovské travertíny II, gánovskú kúriu a objekty gánovských kúpeľov. S obcou Gánovce sa počítalo v smernom územnom pláne mesta Poprad ako s prímestským

rekreačným strediskom s kúpeľnou funkciou s využitím výverov termálnych vôd. V tej súvislosti sa uvažovalo o likvidácii poľnohospodárskej výroby v obci. Podľa tohto plánu v Gánovciach mali postaviť závod verejného stravovania, hotel B kategórie, nákupné stredisko a rehabilitačné stredisko Oblastného ústavu národného zdravia. Konečnú realizáciu mal potvrdiť hydrogeologický prieskum žriedelnej oblasti. Vtedajšie veľkorysé predstavy prezentácie gánovského náleziska počítali s jeho využitím ako strediskom domáceho a zahraničného cestovného ruchu celej podtatranskej oblasti. Pamiatkári doporučovali rade Miestneho národného výboru (ďalej MNV) v Gánovciach vplývať na miestnych občanov, aby boli k priestranstvu ohľaduplní, a chránili ho ako budúce miesto, ktoré budú navštevovať naši aj zahraniční turisti. Ako pozitívny príklad muzeálnej prezentácie sa už vtedy uvádzali podobné náleziská vo Vertésszelési v Maďarsku a jaskyňa Krapina v súčasnom Chorvátsku, ktoré patrili k podobným významným lokalitám.

Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Prešov, navrhoval listom zo dňa 25. 11. 1982 Podtatranskému múzeu prevzatie dovtedy spravovaného majetku do správy. Malo dôjsť priamo k odovzdaniu pozemku archeologického náleziska v Gánovciach do majetku a správy Podtatranského múzea v Poprade. Podtatranské múzeum v Poprade nesúhlasilo s podpísaním hospodárskej zmluvy o prevode správy s odôvodnením, že predmetné pozemky k svojej múzejnej prevádzke nepotrebuje a ani v budúcnosti s nimi pre svoje muzeálne účely nepočíta. Navrhovalo ich prevzatie do správy MNV Gánovce, ktorý ich mal blízko a mohol dohliadať na ich prípadné poškodzovanie zo strany miestnych obyvateľov.

V roku 1987 vypracoval Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre, pracovisko Spišská Nová Ves, autor F. Javorský, návrh na zapísanie nehnuteľnej archeologickej pamiatky Gánovce – Hrádok do štátneho zoznamu chránených pamiatok. V návrhu sa uvádzalo, že nálezom pozostatkov neandertálskeho človeka sa lokalita dostala medzi lokality svetového významu. Jej výnimočnosť umocňovali ďalšie archeologické nálezy z doby bronzovej. I napriek značnému zničeniu lokality je jej vedecký význam rozhodujúci pre jej ochranu. (Pozn. v návrhu sa uvádzal ako vlastník lokality – pozemku ŠM Poprad). V návrhu sa uvažovalo s jej sprístupnením vo forme archeologického skanzenu. Apelovalo sa na majiteľa pozemkov (ŠM Poprad) s očakávaním dostatočnej motivácie k systematickej pozornosti a zodpovednosti za lokalitu. V máji 1988 sa na pôde Okresného národného výboru v Poprade uskutočnilo pracovné stretnutie zástupcov odboru kultúry ONV, Podtatranského múzea, KÚŠPSOP Poprad a MNV Gánovce. Cieľom stretnutia bolo prevzatie správy lokality archeologického náleziska Gánovské travertíny I., MNV Gánovce od 1. 7. 1988. MNV malo urýchlene uvoľniť obytné priestory v tzv. Miglieriniho dome (tiež v správe ŠM Poprad). Plánovala sa jeho adaptácia s funkčným využitím ako súčasťou areálu náleziska. KÚŠPSOP mal vypracovať prípravnú a projektovú dokumentáciu na obnovu areálu náleziska a vybudovanie náučno – exkurznej trasy. Podtatranské múzeum dostalo úlohu spracovať libreto a scenár na označenie náleziska a návrh na inštaláciu špecializovanej expozície v tzv. Miglieriniho dome. Všetky práce sa mali urýchliť z dôvodu konania medzinárodnej archeologickej konferencie pod záštitou UNESCO

v Prahe roku 1991, spojenej s návštevou lokality účastníkov konferencie v Gánovciach.

V októbri 1989 vypracovalo Podtatranské múzeum v Poprade návrh na kultúrno-spoločenské využitie chránenej lokality Gánovce, náleziska neandertálskeho človeka a jeho životného prostredia na Spiši. V návrhu vyjadrilo nesúhlas s umiestnením stálej expozície archeologických nálezov v obci z viacerých dôvodov (napr. vysoké finančné náklady na vybudovanie nového objektu, profesionalita a moderná inštalácia špecializovanej expozície v múzeu v Poprade, hromadná návštevnosť expozície). V návrhu na využitie lokality ako náučnej trasy, múzeum navrhovalo vyhlásiť lokalitu za národnú kultúrnu pamiatku I. kategórie, vstup na lokalitu označiť travertínovým obeliskom s osadeným výtvarne stvárneným vyliatkom mozgovne neandertálskeho človeka (v bronz), pomenovať lokalitu, za vstupom na lokalitu situovať do terénu mapu európskych nálezísk neandertálcov s osobitným vyznačením Gánoviec, odkrytú časť sond a popri sondách vo forme krytých vitrín textovo pomenovať a vysvetliť prezentované nálezy, doložiť ich fotografiami, grafmi a kópiami nálezov unikátnej fauny a flóry a pracovných nástrojov neandertálcov. Nemalo chýbať upozornenie a doporučenie návštevy stálej expozície v Podtatranskom múzeu v Poprade. Investorm navrhovaných úprav malo byť Krajské stredisko štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, stredisko Poprad. Libreto a scenár mal vypracovať tím odborníkov (prof. E. Vlček, prof. B. Novotný, Dr. V. Ložek, Dr. V. Vodičková – Kněblová a výtvarné prevedenie M. Trembáč a I. Svitana). Po rekonštrukcii a úpravách sa plánovalo odovzdať lokalitu Podtatranskému múzeu v Poprade, ktoré by zabezpečovalo lektorovanie návštevníkom a prevádzku celého areálu.

S blížiacim sa termínom konania medzinárodnej konferencie archeológov sa stupňovali aktivity na úpravu areálu náleziska. V júli 1990 sa z iniciatívy podpredsedu ONV v Poprade Ing. arch. C. Hagaru stretli viacerí zainteresovaní vo veci zabezpečenia a realizácie úprav a oplotenia archeologickej lokality Hrádok a jej okolia. V týchto snahách sa pokračovalo aj v nasledujúcich mesiacoch, návrhy doporučovali vyriešiť užívateľský režim a ustanoviť správcu archeologickej lokality v spolupráci: Obecný úrad Gánovce, Podtatranské múzeum v Poprade a Obvodný úrad Poprad. V septembri 1991 sa na podnet Obvodného úradu životného prostredia v Starom Smokovci uskutočnilo ďalšie pracovné rokovanie za účasti zástupcov Obvodného úradu v Poprade a Obecného úradu v Gánovciach. Prítomní skonštatovali, že lokalitu sa podarilo vyčistiť a upraviť tak, aby ju mohli navštíviť účastníci medzinárodného kongresu archeológov. Celková výška finančných nákladov predstavovala 50 000,- Kčs, ktorú prostredníctvom Slovenského národného múzea (SNM) v Bratislave poskytlo Ministerstvo kultúry SR. Starosta obce informoval na tomto stretnutí o novej situácii v súvislosti so zmenou vlastníckych vzťahov. Majiteľkou polovice pozemku náleziska sa stala na základe zákona č. 87/1991 Z. z. (tzv. reštitučný zákon) obyvateľka Gánoviec, pani Georgína Lišiaková (vnučka majiteľa kameňolomu Jána Miglieriniho). Druhá polovica pozemku lokality prešla do vlastníctva Slovenského pozemkového fondu.

Krátko po vzniku samostatnej Slovenskej republiky v 1993 sa na Podtatranské

múzeum v Poprade obrátilo Ministerstvo kultúry SR so žiadosťou o poskytnutie podkladov a podrobnejších informácií o okolnostiach nálezu neandertálskeho človeka v Gánovciach v súvislosti s Dohodou medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Českej republiky o spolupráci a postupe pri správe a vzájomnom vysporiadaní predmetov a hodnôt kultúrneho dedičstva, nachádzajúcich sa na území alebo v správe SR či ČR. Išlo o žiadosť o vrátenie niektorých kultúrnych pamiatok z Českej republiky, medzi nimi aj originál výliatku mozgovne neandertálc z Gánoviec z Národného múzea v Prahe do Podtatranského múzea v Poprade. Dostupné argumenty českej strany preukázali a potvrdili vlastníctvo originálu nálezú výliatku mozgovne neandertálskeho človeka z Gánoviec, Národnému múzeu v Prahe.

V roku 1998 opäť ožili snahy o úpravu a sprístupnenie lokality ako archeologického skanzenu (AÚ SAV v Nitre a Podtatranské múzeum v Poprade), s doporučením zapísať lokalitu do štátneho zoznamu chránených nehnuteľných pamiatok a zaviazť povinnosťou ochrany tejto pamiatky aj majiteľa pozemkov, na ktorých sa nálezisko nachádza. V júni 2003 sa konalo rokovanie vo veci riešenia stavu národnej prírodnej pamiatky Gánovské travertíny na Obecnom úrade v Gánovciach. Účelom stretnutia bolo prerokovanie požiadavky na majetkovú ujmu vlastníkov z titulu ochrany územia o ktorú požiadalo Ministerstvo životného prostredia SR (ďalej MŽP SR) v roku 2002 a tiež zhodnotenie stavu chráneného územia a postupu riešenia ďalšej ochrany a využívania územia (zástupcovia MŽP SR, starostka obce, zástupcovia Štátnej ochrany prírody SR (ŠOP SR). Následne požiadala obec Gánovce MŽP SR, odbor ochrany prírody a krajiny o povolenie výnimky zo zákazov ustanovených zákonom č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny s možnosťou umiestniť stavbu – miestna komunikácia pre motorové vozidlá o šírke 6 m a peší chodník pre chodcov o šírke 1,5 m na Požiarnej ulici - na území Národnej prírodnej pamiatky (NPP) Gánovské travertíny I. MŽP SR žiadosti o výnimku vyhovel. V auguste 2004 dostala obec Gánovce odborné stanovisko zo Štátnej ochrany prírody SR Správy TANAP-u k žiadosti na posúdenie vhodnosti zámeru – lokalizácie IBV na lokalite Briežky. V stanovisku sa upozorňuje na význam Národnej prírodnej pamiatky Gánovské travertíny, ktorá zaberá 1,9547 ha, a je vo štvrtom stupni ochrany. Na takomto území je prísne zakázané napríklad : umiestniť informačné, reklamné alebo propagačné zariadenie, ako aj akýkoľvek iný reklamný alebo propagačný pútač, alebo tabuľu, zbierať nerasty a skameneliny, oplocovať pozemok, vykonávať geologické práce, pohybovať sa mimo vyznačeného turistického chodníka alebo náučného chodníka, zbierať rastliny vrátane ich plodov atď. Správa TANAP-u preto nedoporučila realizovať navrhovanú IBV a navrhla ďalší stavebný rozvoj obce nasmerovať iným, ako južným smerom.

Prezentácia náleziska sa v predchádzajúcom období realizovala aj za aktívnej účasti Podtatranského múzea v Poprade. Už v roku 1956 bola vo vtedajšom Tatranskom múzeu v Poprade inštalovaná výstava pod názvom „ Gánovský Hrádok“. Po skončení archeologického výskumu (1960) a nástupe R. Kovalčíka na miesto riaditeľa múzea (1964) sa začalo s prípravami na inštaláciu stálej špecializovanej expozície (1969). O nej sa podrobnejšie píše na inom mieste v zborníku.

Účastníci medzinárodného odborného seminára pri príležitosti 80. výročia nále-

zu neandertálcu sa stretli s cieľom pripomenúť si jeden z najvýznamnejších nálezov 20. storočia a upozorniť na jeho mimoriadny význam. Po návšteve unikátnej a jedinečnej lokality skonštatovali, že je potrebné v spolupráci všetkých zainteresovaných zabezpečiť dôstojnú prezentáciu tohto miesta na európskej úrovni. K tomu je potrebná dohoda a spolupráca zástupcov MŽP SR, MK SR, Prešovského samosprávneho kraja, obce Gánovce, vlastníkov pozemku a viacerých vedeckých odborných inštitúcií (napríklad AÚ SAV v Nitre, SNM v Bratislave, Národné múzeum v Prahe, Podtatranské múzeum v Poprade, a ďalších). K posledným snahám o primeranú prezentáciu náleziska neandertálskeho človeka v Gánovciach a jeho využitia v rámci cestovného ruchu sa snaží novozaložené občianske združenie NEANDERTAL (2007) so sídlom v Gánovciach. Jeho cieľom je chrániť, zveľaďovať a názorne prezentovať historické hodnoty náleziska neandertálcu, chrániť a zveľaďovať nálezisko travertínov v obci Gánovce, realizovať a organizovať jeho výskum a prieskum a využívanie na náučné, prezentačné a návštevnické účely. Veríme, že lokalita Hrádok – nálezisko neandertálskeho človeka v Gánovciach sa čoskoro stane vyhľadávaným cieľom domácich aj zahraničných návštevníkov Slovenska.

PRAMENE A LITERATÚRA:

Archív Obecného úradu v Gánovciach
Archív Podtatranského múzea v Poprade
Archív rodiny G. Lišiakovej, Gánovce

- BABÍN, Emil : Návrat „stratených detí“. In PRAVDA, 27. 1. 1993, s. 3.
BABÍN, Emil: Spory ako horúca kaša. In PRAVDA, 22. 4. 1993, s. 3.
KREDÁTUS, Jozef : Úvahy o sprístupnení náleziska neandertálcu v Gánovciach., In Pamiatky Príroda, č. 4, 1993, s. 17 – 19.
NOVOTNÁ, Mária: Poprad v praveku. In Chalupecký, I : Dejiny Popradu, Košice 1998, s. 23 – 41.
NOVOTNÝ, Bohuslav - KOVALČÍK, Richard : Katalóg archeologických pamiatok Spiša. Časť 2 Gánovce, Košice, 1977, 72 s.

Presentation of the Neanderthal Man Site in Gánovce – prospects and suggestions

Magdaléna Bekessová

Remains of the Neanderthal man in Gánovce were found 80 years ago, but this world-important site has not been presented in a corresponding way yet. Efforts of responsible authorities, institutions, municipality and individuals have not managed to realize in an appropriate extent and suitable level. In the preceding period several suggestions and prospects were worked out to protect, present and utilize the site for cultural and social purposes. The finding place was pronounced a protected natural

monument named “Gánovce travertines” in 1972. In that time the Regional Monuments Board in Poprad prepared a proposal of an open-air museum for the site. In the 1980s a new presentation proposal was worked out in the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences in Nitra in cooperation with the Podtatranské Museum in Poprad. These plans were not realised for several reasons. The situation was not favourable nor after 1990, when the site became a property of an original stone pit owner’s granddaughter. Her efforts to ameliorate the site met indifference of responsible authorities and several legal obstructions. She had found a big support in Gánovce local authorities and at the civil association “Neanderthal”, the goal of which is to present the Neanderthal man site as a well-known site of tourism in Slovakia and in central Europe as well. We hope these endeavours will be successful in the near future.

Gánovce - lokalita „Hrádok“, r. 1970

Gánovce, nálezisko neandertálskeho človeka - výberová bibliografia.

Jana Kušniráková

Tento stručný prehľad literatúry prinášame so zámerom sústrediť dokumenty týkajúce sa Gánoviec, pričom danú problematiku chápeme v širšom kontexte. V prvom rade ide o príspevky týkajúce sa samotného náleziska neandertálcov v travertínovej kope „Hrádok“ v Gánovciach, ale súpis zahŕňa aj literatúru súvisiacu s danou problematikou, a to z hľadiska obsahu i miesta. Niektoré záznamy rozširujú danú tému a mapujú archeologické výskumy prebiehajúce aj v neskoršom období, pričom presahujú oblasť samotnej travertínovej kopy a určujúcim hľadiskom bol kataster obce Gánovce.

Z hľadiska členenia samotnej bibliografie, sme zvolili rozdelenie na odborné štúdiá a separáty, ktoré zahŕňajú vedecké príspevky v zborníkoch, odborných časopisoch, prípadne v knižných publikáciách. V kategórii články ide predovšetkým o popularizačné príspevky najmä v regionálnych periodikách.

Veríme, že tento súpis poslúži na zorientovanie sa v danej problematike veľkej skupine používateľov, predovšetkým zo strany učiteľov, študentov a tiež bádateľov a záujemcov z radov širokej verejnosti. Prevažná väčšina literatúry uvedená v tomto zozname sa nachádza vo fonde knižnice Podtatranského múzea v Poprade a je k dispozícii na prezenčné štúdium.

Odborné štúdiá, separáty:

1

AMBROS, Cyril: Zvieracie zvyšky z doby bronzovej z Gánoviec okres Poprad. In Slovenská archeológia, 1959, roč. 7, č. 1, s. 47 - 70.

2

BÁNEŠ, Ladislav: Mittelpaläolithische kleinformatige Industrie aus den Travertinfundstellen der Zips. (Strednopaleolitické malé priemyselné formy z travertínu Spiša). In Slovenská archeológia, 1990, roč. 38, č. 1, s. 45 - 88.

3

BÁRTA, J.: Sídlišká pračloveka na slovenských travertínoch. In Nové obzory, 1974, č. 16, s. 133 - 175.

4

Benkovský - Pivovarová, Zoja: K datovaniu z doby bronzovej v Gánovciach. In Slovenská archeológia, 2002, roč. 50, č. 2, s. 242 - 243.

5

BOHUŠ, Ivan: Výstava o gánovskom Hrádku. In Múzeum: metodický, štúdiálny a informačný materiál, 1957, roč. 4, č. 1, s. 39 - 42.

6

BUDAVÁRY, V.: Sbíerka pravekých pamiatok v Karpatskom múzeu v Poprade. In Časopis Slovenskej muzeálnej spoločnosti, 1939, roč. 30, č. 3, s. 50 - 51.

7
Farkaš, Zdeněk: Ich ohniská kryje zem. Bratislava: Obzor, 1990, s. 26.

8

Furmánek, Václav: Staršia a stredná doba kamenná (paleolit a mezolit). In Dejiny dávno-
novovekého Slovenska. Bratislava: Tatran, 1991, s. 5, 7.

9

Furmánek, Václav: Eisensichel aus Gánovce. Zur interpretation des ältesten
Eisengegenstandes in Mitteleuropa. In Prähistorische Zeitschrift, 2000, roč. 75, s. 153.

10

Hovorka, Dušan – Soják, Marián: Neolithic/Aeneolithic/Early Bronze Age Polished
Stone Industry from the Spiš Area (Northeastern Slovakia). In Slovenská archeológia,
1997, roč. 45, č. 1, s. 7-34.

11

Kaminská, Lubomíra: Hôrka Ondrej. Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe ka-
mennej. Košice: Archeologický ústav SAV, 2005, s. 54 - 55.

12

Kneblová, Vlasta: Flora interglacialnych trawertynow w Ganowciach. In Acta Biologica
Cracoviensis. Ser. Botanique I/. 1958, s. 1 - 4.

13

Kneblová, Vlasta: Paleobotanický výskum interylaciálných travertínů v Gánovcích.
Bratislava: SAV, 1960, s. 42.

14

Kneblová, Vlasta: Die paleobotanische Erforschung der Travetinen des „Hrádok“ in
Gánovce. In Sonderausdruck aus Die Pflanzenwelt der Tchechoslowakei. č. 36 s. 164 -
170.

15

Košťálik, Ján: Travertíny : svedkovia geologickej minulosti a súčasnosti a ich genéza a
chronostratigrafia. In Geografia, 2006, roč. 14, č. 2, s. 59-65.

16

LOŽEK, Vojen: Měkkýši pleistocénních travertínů v Gánovcích. In Anthropozoikum zv.
1954, Praha: ČSAV 1955, s. 91-165.

17

NOVOTNÁ, Mária: Poprad v praveku. In Chalupický, I: Dejiny Popradu. Košice: 1998, s.
23 - 41.

18

Novotná, Mária - Novotný, Bohuslav: Pokračovanie výskumu v Gánovciach. In
Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1990. Nitra: Archeologický ústav
SAV, 1992, s. 83.

19

Novotný, Bohuslav: Expozícia „Neandertálsky človek na Spiši“ v Podtatranskom múzeu
Poprade. In Múzeum: metodický, štúdiálny a informačný materiál, 1970, roč. 15, č. 2, s.
111 - 113.

20

Novotný, Bohuslav: Übersicht der vorgeschichtlichen Unterhalb der Hohen Tatra. In
Musaica. Zborník FF UK. roč. 23 (12) Bratislava: FF UK, 1972, s. 3 - 12.

21

NOVOTNÝ, Bohuslav: Záchranný výskum v Gánovciach. In Archeologické výskumy a

nálezy na Slovensku v roku 1987. Nitra: Archeologický ústav SAV, 1988, s. 102.

22

Novotný, Bohuslav – Kovalčík, Richard – M.: Katalóg archeologických pamiatok Spiša: Časť 2 Gánovce. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1977.

23

NOVOTNÝ, B. - NOVOTNÁ, M. - KOVALČÍK, R. M.: Popradská kotlina v dávnej minulosti. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1991. 66 s. (obr. 1)

24

SOJÁK, Marián: Nálezy z prieskumov a záchranných exploatacií na Spiši. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1999. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2000, s. 114-120.

25

SOJÁK, Marián: Neolitické osídlenie Spiša. In Slovenská archeológia, 2000, roč. 48, č.2, s. 185-314.

26

SOJÁK, Marián: Neolitické sídlisko v Gánovciach na Spiši (severovýchodné Slovensko). In Acta archaeologica Opaviensia 1. 2004, Opava: s.183-212.

27

SOJÁK, Marián: Prieskum a výskum v oblasti Spiša. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2002. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2003, s. 132-142.

28

SOJÁK, Marián: Prieskumy a záchranný výskum na Spiši. In Študijné zvesti AÚ SAV, 1999, roč. 33, s. 5-33.

29

SOJÁK, Marián: Rekognoskácia Spiša. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku v roku 2001. Nitra : Archeologický ústav SAV, 2002, s. 183-196.

30

SOJÁK, Marián: Sídliská ľudu badenskej kultúry na Spiši. In: Metlička, M.: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí – 2000. Plzeň 2001, s.161-190.

31

SOJÁK, Marián: Sídliskové nálezy z Gánoviec. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995. Nitra: Archeologický ústav SAV, 1997, s. 165-166.

32

SOJÁK, Marián: Stručné dejiny Spiša od najstarších čias po rozhranie letopočtov. In Gładkiewicz, R. – Homza, M. – Pułaski, M. – Slivka, M.: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Levoča – Wrocław 2003, s. 115-144.

33

SOJÁK, Marián: Terénny prieskum na Spiši. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2000. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2001, s. 175-185.

34

SOJÁK, Marián: Výskumy na východnom Slovensku. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2005. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007, s. 177 – 183.

35

SOJÁK, Marián: Záchranný výkop v Gánovciach. In Študijné zvesti AÚ SAV. 1999, roč. 33, s. 35-51.

36

SOJÁK, Marián – SOJÁK, Ondrej – SUCHÝ, Anton: Záchrané výskumy na Spiši. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2003. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2004, s.177-182.

37

Studeníková, E.: Nález bronzov v Gánovciach. In Zborník SNM – História. roč. 79, č. 25, Bratislava: SNM, 1985, s. 57 – 65.

38

ŠEFCÁKOVÁ, Alena: Pleistocénne antropologické nálezy z územia Slovenska. In Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov., vol. 53,. Bratislava: SNM, 2007, s.26-45.

39

Thurzo, Milan: Milióny rokov človeka. Bratislava: Obzor, 1985, s.167 -168.

40

THURZO, Milan: Vývoj človeka a zdravotný stav našich predkov. Katalóg expozície. Bratislava: Obzor, 1990, s. 24 – 26.

41

Vladár, Jozef: Umenie dávnovekého Spiša. Budapešť: Pallas, 1978, s. 125.

42

Vlček, Emanuel: Ein neanderthaler Fund von Gánovce (Tschechoslowakei). Internationaler Kongres für Anthropologie und Ethnografie, Viedeň: 1952. prednáška

43

Vlček, Emanuel: Found eines Neandertalers in der Tschechoslowakei. Extract des Actes de VI Congres Internation des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques. Paríž: 1960.

44

Vlček, Emanuel: K paleohistologickému vyšetření paleontologických nálezů z travertínů v Gánovcích. In Anthropol, 1961, roč. 14, s. 139-140.

45

Vlček, Emanuel: Mezinárodní komise o nálezu neandertálského člověka v Gánovcích na Slovensku. In Archeologické rozhledy, 1959, r.oč.11, s. 361-370, 377-378.

46

Vlček, Emanuel: Nález neandertálského človeka na Slovensku. In Slovenská archeológia, 1953, roč.1, s. 5 – 132.

47

Vlček, Emanuel: Neandertaler in der Tschechoslowakei. Praha: Academia, 1969. 276 s. 48 (obr. 2, 2/a)

Vlček, Emanuel: Travertinový výlitek lebky neandertaloidního typu z Gánovců u Popradu. In Archeologické rozhledy, 1949, roč 1, č. 4, s. 156 -161.

49

Vlček, Emanuel: Travertinový výlitek neandertaloidní lebky z Gánovců na Slovensku. In Zprávy Anthropol. spol. zv. 3, Brno: 1950, s.48 – 60.

50

Vlček, Emanuel: Výskum v Gánovciach 1955. Referáty o pracovných výsledkoch československých archeológov za rok 1955. II. Liblice: 1956, s. 5 -15.

51

Vlček, Emanuel: Zusammenfassender Bericht über den Fundort Gánovce und die Reste des Neandertalers in der Zips (ČSR). Praha: 1958.

52

Vlček, E. - Hájek, L.: A Ritual Well and the Find of Early Bronze age Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). A Pedro Bosch – Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento. Mexiko: 1963, s. 427 – 439.

53

Vlček, Emanuel: Záznam o paleontologickej komisii v Gánovciach dňa 10. IX. 1956. In Študijné zvesti AÚ SAV, 1956, č. 1, s. 80-81.

54

Vlček, Emanuel: Zusammenfassender Bericht über den Fundort Gánovce und die Reste des Neandertalers in der Zips (ČSR). Praha: 1958.

55

Wie wir Mensch wurden. Die Evolution des Homo sapiens. In National Geographic. Hamburg: 2006. 158 s.

Články:

56

(afo): Gánovský neandertálec oslavuje osemdesiatku od objavenia. In Tatranský denník Korzár, - Roč. 8, č. 207 (8. 9. 2006), s. 3.

57

Bárta, Juraj: Opočlovek a pračlovek na Slovensku: Tvoja vlasť. In Smena na nedeľu, - Roč. 28, č. 35 (29. 8. 1975), s. 4.

58

Belej, Martin: Dedinka Gánovce sa dostala vďaka travertínu do učebníc antropológie. In Tatranský denník, - Roč. 3, č. 80 (5. 4. 2001), s. 4.

59

Discovery the History of Slovakia. (Objavovanie histórie Slovenska). In Panorama of Slovakia, - Roč. 28., č. 2 (1991), s. 14, 15.

60

Gablík, Ivan: Najznámejšie slovenské travertíny. In Krásy Slovenska, - Roč. 76, č. 9 – 10 (1999), s. 14 – 15.

61

Gablík, Ivan: Za históriou v travertínoch. In Podtatranské noviny, - Roč. 40, č.25 (1999), s. 7.

62

Gánovce preslávil neandertálec i minerálka. In Tatranský denník, - Roč. 2., č. 209 (11. 9. 2000), s. 12.

63

(hud.): Spiš má praveké trezory. In Tatranská Pravda, Máj (2006), s. 7.

64

Hudák, Pavol: Lokalita svetového významu pustne! In Nový čas, - Roč. 13, č. 14 (18. 1. 2003), s. 12.

65

Kováčiková, Mira: Strelmajster Koky zamiešal kartami jedného príbehu. In Popradčan: mesačník obyvateľov mesta Poprad, - Roč. 1, č. 10 (2006), s. 10.

Lumtzerová, Kristína: Príroda a kultúra na okraji záujmu: V blízkosti Popradu máme vzácný skvost. In Poprad Noviny občanov mesta, - Roč. 6, č. 95 (6. 12. 1995), s. 6.

MATYÁŠ, J.: Neandertálska žena sa zrejme utopila. Rozhovor s E. Vlčkom pre Lidové noviny a Domino fórum. In Domino fórum, - Roč. 15, č. 39 (2006), s.19.

Netík, Ivan: Zničí sa svetoznáma archeologická lokalita? In Tatranský denník, - Roč. 1, č.152 (5. 10. 1999), s. 8.

NOVOTNÝ, Bohuslav: Svedok minulosti. In Vysoké Tatry, - Roč. 20, č.6 (1982), s. 16 - 17.

Osemdesiate výročie nález. In Podtatranské noviny, - Roč. 47, č. 36 (5. 9. 2006), s. 1.

Od nález. lebky neandertálska 80 rokov. In Podtatranské noviny, - Roč. 47, č. 37 (12. 9. 2006), s. 12.

(pet): Mozog neandertálska sa nám nevráti ani na niekoľko dní. In Tatranský denník, - Roč. 3, č. 114, (19. 5. 2001), s. 1.

(pmm) Výročie nález. neandertálska v Gánovciach. In Poprad noviny občanov mesta, - Roč. 17, č. 68 (2006), s. 3.

(p. p. p.) Seminár o nález. neandertálska. In Poprad, - Roč. 17, č. 67 (8. 9. 2006), s. 2.

Soják, Marián: Gánovské „poklady“. In Podtatranské noviny, - Roč. 36, č. 33 (1995), s. 7.

Soják, Marián: Posledný (?) odkaz z predhistórie Gánovci: O novom zbierkovom prírastku Podtatranského múzea v Poprade. In Slovenský sever, - Roč. 8, č. 9 - 10 (1998), s. 25 - 26.

Soják, Marián: Po stopách najstarších spišských roľníkov. In Slovenský sever, - Roč. 7, č.10 (1997), s. 7.

Soják, Marián: Zakliate do kameňa. In.: Národný kalendár. Martin: Matica slovenská, 1996, s. 232.

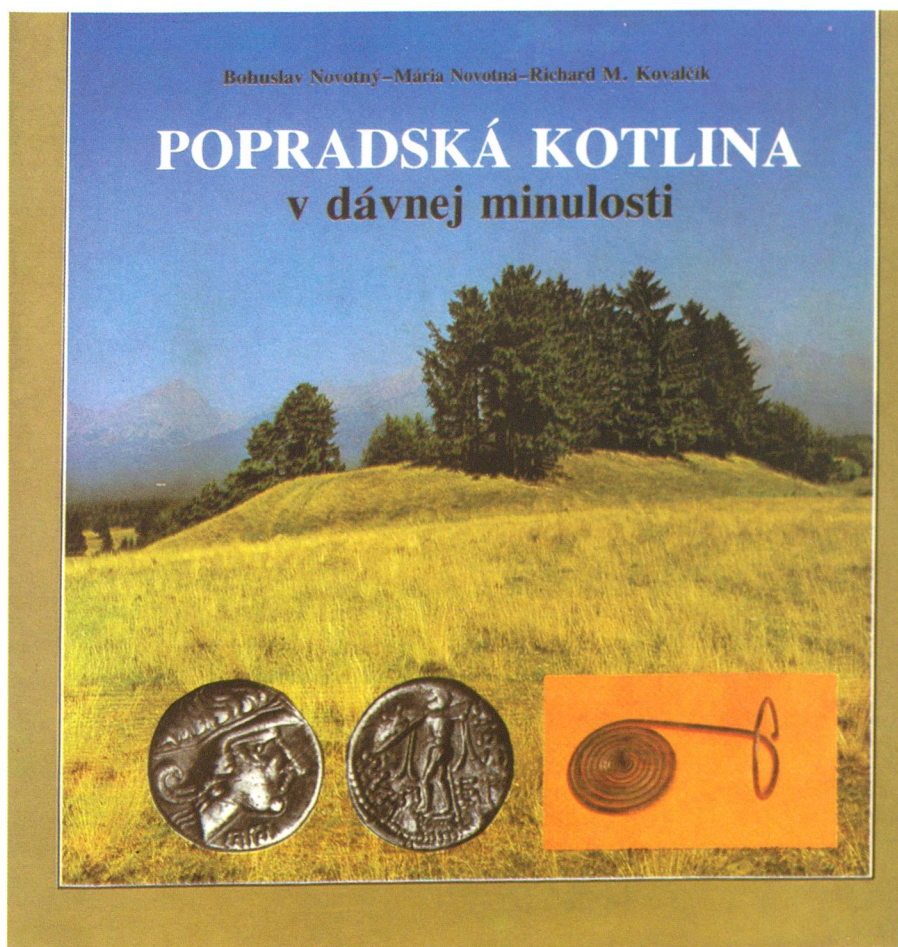
Staviarsky, Štefan: Gánovský nález neandertálska spôsobil v Európe rozruch. In.: Prešovský denník Korzár, - Roč. 9, č. 50 (1.3.2007), s. 15.

Szabó, Ivan: Aj neandertálec by sa čudoval. Unikátna lokalita prináša unikátne problémy? In Život. Roč. 44, č. 16 (1994), s. 22 - 23.

Urban, Zdeněk: Gánovské návraty k neandertálcovi. In Domino fórum. - Roč. 15, č. 39 (2006), s. 18 - 19.

Vlková, Andrea: Majiteľka pozemku s náleziskom neandertálcu by sa ho rada zbavila. In Tatranský denník Korzár, - Roč. 8, č. 209 (11. 9. 2006), s. 3.

Vlková, Andrea: Nález nevyčísiteľnej hodnoty predal za stovku. In Tatranský denník Korzár, - Roč. 8, č. 215 (19. 9. 2006), Taty reg. Príloha denníka Korzár, s. 2.

Obr. 1

EMANUEL VLČEK

NEANDERTALER

DER TSCHECHOSLOWAKEI

ACADEMIA PRAHA

Nález neandertálskeho človeka na Slovensku

EMANUEL VLČEK

Úvod

Druhým nálezom neandertálskej formy na území našej republiky je travertínový výliatok lebky s nasadajúcimi zvyškami kalvy, nájdený v r. 1926 pri lámaní kameňa v travertínovom lome na Hrádku v Gánovciach pri Poprade. Tento výliatok zachránil J. Petrбок, ktorý ho doviezol do Národného múzea v Prahe. Výliatok lebky človeka je súčasťou celého súboru náleзов kostí a výliatkov lebečných dutín zvierat a odtlačkov listia, pochádzajúceho z tejto lokality a nashromaždeného v priebehu niekoľkých rokov J. Petrбокom a F. Němejcom.

Nález nebol až do nedávna zhodnotený a len na jeseň r. 1948 sa začalo s jeho spracovaním. Už predbežné spracovanie ukázalo výnimočnosť gánovského nálezu, a preto bola vďaka porozumeniu riaditeľstva Štátneho archeologického ústavu v Prahe podniknutá na jar. r. 1949 prvá revízná obhliadka náleziska. Pri tejto exkurzii, vedenej F. Proškom, podarilo sa celému kolektívu pracovníkov (F. Prošek, E. Vlček, V. Ložek, Z. Hokr, M. Šnajdr, J. Marek atď.) zistiť niektoré ďalšie dáta a podstatne objektívnymi dokladmi doplniť prvšiu, zhruba shodnú, stratigrafiu gánovských travertínov, vypracovanú J. Petrбокom v rokoch 1924 a 1926 a F. Němejcom v roku 1943. Okrem toho sa podarilo doplniť nálezové okolnosti.

Získané výsledky a revízie starého dokladového materiálu veľmi podstatne podoprely tento vzácny nález a pomohly riešiť mnohé prv uvádzané námietky. Na tieto námietky som sa pokúsil odpovedať na filozofickej fakulte v Prahe v júni r. 1950. (Vlček, 1950). Koncom leta r. 1952 bola na nálezisko podniknutá druhá exkurzia. Naše pôvodné pozorovania z r. 1949 boli ešte doplnené niekoľkými ďalšími podrobnosťami.

O gánovskom náleze sa už stručne referovalo na IV. pracovnej konferencii v Trenčianskych

Tepliaciach v r. 1949 (Vlček, 1949) a na II. diskusnom večeri Štátneho archeologického ústavu v Prahe v r. 1950 (Vlček, 1950). V zahraničí referoval o náleze H. Vallois v časopise *L'Anthropologie* (Vallois, 1951), Jakimov v knihe *Proischozhenije čeloveka i dreveneje rasselenije čelovečestva* (Trudy instituta etnografii, XVI, Moskva 1951, Jakimov, 1951), najnovšie H. Weinert v časopise *Zeitschrift f. Morphol. u. Anthropol.* (Weinert, 1952), znovu H. Vallois v knihe *Les hommes fossiles* (Boule-Vallois, 1952) a napokon S. Sergi v časopise *Rivista di Antropologia* (Sergi, 1951).

Túto prácu, ktorá bola skrátene prednesená na VII. pracovnej konferencii Štátneho archeologického ústavu v Bojniciach dňa 29. septembra 1952, rozdeľujem na 3 časti. V prvej časti sa preberá datovanie nálezu, v druhej je antropologický dôkaz príslušnosti vlastného travertínového výliatku neandertálskej forme a v tretej sa pokúsím ukázať na vývojovú hodnotu gánovského nálezu.

Toto, najmä však dôkaz veku a antropologickej príslušnosti vlastného travertínového výliatku, naväzuje na predbežnú zprávu z r. 1950 (Vlček, 1950). Zvyšky kostennej kalvy budú spracované v ďalšej práci. Je mi milou povinnosťou zaďakovať za udelenie podpory na teoretické spracovanie nálezu z fondu Dr. Aleša Hrdličku, založeného pri Kráľovskej českej spoločnosti náuk v Prahe.

1. časť

1. Nálezisko a nálezové okolnosti

Vlastné nálezisko je v obci Gánovce, asi 3 km na juhovýchod od Popradu, kde sa asi 150 m od terajších kúpeľov nachádzala kopa, nazvaná Hrádok, ktorá bola naseditovaná mohutným termálnym žriedlom. (Obr. 1.) Asi od polovice

Expozícia Gánovce nálezisko neandertálskeho človeka a jeho životné prostredie

Daniela Mlynárčiková

Expozícia Gánovce nálezisko neandertálskeho človeka a jeho životné prostredie je jediná svojho druhu na Slovensku. Návštevníci majú možnosť prostredníctvom vystavených exponátov spoznať život a prostredie neandertálskeho človeka žijúceho v oblasti pod Vysokými Tatrami pred 120 000 - 80 000 rokmi

Praveká lokalita Gánovce sa nachádza juhovýchodne od Popradu vo vzdialenosti 3 km. Celý chotár obce leží v južnej časti Popradskej kotliny a územie je budované prevažne paleogénnymi sedimentami centrálnokarpatského flyšu. V chotári obce sa nachádzajú veľké náleziská travertínov, ktoré sa viažu na priečne zlomy východozápadného smeru a na teplé mineralizované pramene s obsahom oxidu uhličitého. Ich vek je pleistocénny až holocénny, ale väčšina z nich vznikla za posledného interglaciálu ris / würm. Najznámejšou z nich je travertínová kopa Hrádok, zvaná podľa niektorých autorov aj Bane. Od osemdesiatych rokov 19. storočia tu začala intenzívna ťažba travertínu na pôvodne vyše 20 metrov vysokej a okolo 170 m širokej kope. Travertín sa vtedy využíval ako vhodný stavebný a dekoračný kameň pri stavbe Košicko - bohumínskej železnice, použil sa aj pri stavbe univerzitnej budovy UK v Bratislave a budovy sanatória vo Vyšných Hágoch a na mnohých iných budovách.. V tom čase, keď sa otváral lom, nikto ešte netušil, ako sa táto lokalita preslávi vo svete. Pri ťažbe travertínu nachádzali robotníci ojedinelé nálezy, ktoré pútali veľkú pozornosť. Od robotníkov ich skupovali zberatelia skamenelín a múzejníci. V roku 1926 našiel v kuse travertínu kamenársky majster Koloman Koki časť lebky, endokránium, vyplnené travertínom. Výliatok predal za 100 korún učiteľovi Jaroslavovi Petrbockovi, vtedajšiemu spolupracovníkovi Národného múzea v Prahe. 1. júla 1926 bol zaevidovaný do zbierok Národného múzea v Prahe pod evidenčným číslom 22 424 ako mozog veľkého cicavca. Až o 11 rokov neskôr, keď sa spolu s iným paleontologickým materiálom vracal z výkladu veľkého obchodu v Prahe späť do múzea, preparátor Národného múzea Josef Holinger vyslovil predpoklad, že sa jedná s najväčšou pravdepodobnosťou o výliatok mozgovne človeka. Vedeckého spracovania sa mu dostalo až v povojnových rokoch, nakoľko bádanie prerušili udalosti druhej svetovej vojny. Na základe určenia MUDr. Emanuela Vlčka, že ide zatiaľ najstaršie pozostatky človeka na našom území, ožila gánovská lokalita znovu pracovným ruchom. Podstatná časť kopy však už bola vyťažená, ale aj napriek tomu sa na jej zvyšku v rokoch 1955 - 1956 stretli odborníci rôznych profesií. Výsledky archeologického, geologického a antropologického výskumu priniesli množstvo nových nálezov. Medzi nimi sa našli aj ďalšie odtlačky vretennej a lýtkovej kosti.

Obdivuhodné nálezy z Gánoviec dali impulz ku vzniku prvej výstavy o gánovskom Hrádku v Tatranskom múzeu v Poprade pod názvom „Gánovský Hrádok“ pred

zahájením letnej sezóny v roku 1956. Libreto k nej vypracoval MUDr. Emanuel Vlček a František Prošek, texty k výstave Ivan Bohuš a posudzoval ich Dr. Ján Pástor zo Štátneho východoslovenského múzea v Košiciach. Po výtvarnej stránke ju stvárnila Božena Mrhová z Tatranského múzea v Poprade. Libreto schválilo 26. apríla 1956 bývalé Povereníctvo kultúry.

Výstavu podrobne popísal Ivan Bohuš v časopise Múzeum z roku 1957. Rozdelená bola do niekoľkých častí. V prvej časti sa venuje lokalite Hrádok. Impozantný vzhľad lokality pred otvorením kameňolomu znázorňuje olejomalba viedenského akademického maliara Ignáca Spöttla, rodáka zo Spiša. Hrádok bol znázornený aj na situačnom pláne lokality a v reliéfe tatranskej oblasti. Vystavené tu boli vzorky travertínu zo stredu kopy / od krátera /, ktoré boli skorodované a znečistené, podávali prehľad o geologickej stavbe. Tento materiál nebol vhodný na stavebné účely a práve v ňom sa našlo najviac paleontologických nálezov. Výstavu pre názornosť doplnil opracovaný a vybrúsený kus travertínu. Po stenách viseli fotografie Hrádku z rokov 1925, 1930, 1935, 1955. Na nich bolo vidno, ako sa postupne vplyvom ťažby lokalita zmenšovala. Na porovnanie boli použité aj fotografie z výskumu z rokov 1955 – 1956. V druhej časti výstavy boli vystavené paleobotanické a paleozoologické nálezy. Napr.: skamenelé kmene stromov, odtlačky dubových, bukových, lieskových, smrekových, brezových, osikových, lipových, vrbových, krušinových listov (krušina jeľšová), ihlič nahosemenných drevín, plodov, šišíek, kosti lesného slona, jeleňa, nosorožca, losa, slimáka. Ďalšia časť sa zaoberala výskytom človeka na lokalite Hrádok. Umiestnený tu bol nález výliatku mozgovne (odliatok originálu z pražského Národného múzea) a v pozadí bolo sklo s namaľovanou schémou lebky neandertálc. Vystavené boli kamenné nástroje a na paneli s textom bol namontovaný sádrový štítok so sgrafitom neandertálskeho človeka. Ďalšia časť výstavy sa venovala novšiemu osídleniu Hrádku na konci poslednej doby ľadovej a osídleniam na konci mladšej doby kamennej, doby bronzovej a železnej, ktoré dokumentovali veľkým množstvom nálezov. Dominantou bola vystavená holenná kosť slona a centrálnne miesto na výstave mala schéma profilu Hrádku a jeho vrstiev, v ktorých sa objavovali jednotlivé nálezy. Tvorcovia výstavy nezabudli ani na fotografie všetkých, ktorý sa zaslúžili o výskum na tejto svetoznámej lokalite v minulosti. (boli to napr.: B. Haits, I. Spöttl, V. Majláth, A. W. Scherfel, M. Greisiger, A. Münnich, J. Petrbock) a výstavu literatúry. Pamätníci, ktorí sa na príprave tejto výstavy podieľali, si iste spomenú na jej inštaláciu a túžbu po novej, samostatnej a hlavne trvalej expozícii venovanej Gánovciam. Toto úsilie bolo spojené s plánovanými opravami budovy múzea a s dodaním nových vitrín. Predpokladalo sa, že expozícia sa bude realizovať v roku 1957, ale stalo sa tak až o niekoľko rokov neskôr.

Väčšina použitých exponátov na výstave „Gánovský Hrádok“ pochádzala zo starších nálezov na lokalite. Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied (ďalej AU SAV) zrekonštruoval niekoľko keramických nádob a sprostredkoval aj dodanie sádrového modelu výliatku mozgovne neandertálc. S novými nálezmi z rokov 1955 – 1956 sa uvažovalo v novej expozícii, a preto boli použité na tejto výstave len v obmedzenom počte. Fotografka múzea pani B. Mrhová počas revízneho výskumu vy-

hotovila sériu farebných diapozitívov, ktoré sa využívali pri prednáškach. Jedenástočná stredná škola v Poprade požiadala o menšiu výstavu o Hrádku aj v budove školy, nakoľko tam múzeum v tom čase viedlo vlastivedný krúžok.

V Podtatranskom múzeu v Poprade sa vhodná príležitosť na vybudovanie samostatnej expozície vyskytla až v roku 1965. Veľkú zásluhu na jej realizácii mal vtedajší riaditeľ Podtatranského múzea v Poprade Mgr. R. M. Kovalčík, ktorý pripravil projekt a finančne ho zabezpečilo ONV Poprad. V prízemí budovy múzea bola niekedy umiestnená galéria, ktorú bolo potrebné upraviť pre inštaláciu novej expozície. Po výtvarnej stránke ju navrhol a jej realizáciu viedol architekt Jiří Kolinger z Prahy. Doriešiť výstavné priestory po výtvarnej stránke a čelný panel s námetom večnosti sveta a vývoja človeka pripravil grafik Jaroslav Fischer. Osvetlenie miestnosti a exponátov bodovým osvetlením navrhol akademický sochár J. Staňek. Libreto expozície a scenár vypracoval MUDr. Emanuel Vlček. Jeho spolupracovníkmi boli paleobotanika Dr. Vlasta Vodičková-Kněblová a Dr. Oldřich Fejfar, ktorý spracoval paleontologickú časť. Na archeologickej časti expozície sa podieľal Ladislav Bánesz z AÚ SAV v Nitre. Paleobotanický a paleontologický materiál poskytol Ústredný ústav geologický v Prahe, niektoré nálezy z lokality poskytlo Múzeum v Kežmarku, AÚ SAV v Nitre a Národné múzeum v Prahe. Plastická mapa Tatier a ich okolia je dielom J. Kabáta z Archeologického ústavu ČSAV v Prahe. Na slávnostné otvorenie a následnú propagáciu novej expozície grafik J. Fischer navrhol plagát s námetom výliatku mozgovne neandertáľca. Expozícia bola otvorená 1. júna 1969.

Do dnešného dňa táto jediná expozícia svojho druhu na Slovensku je navštevovaná hlavne pre svoje jedinečné exponáty. Návštevníka na čelnej stene miestnosti zaujme výliatok mozgovej časti lebky (pravdepodobne ženy) a rekonštrukcia lebky a podoby neandertáľského človeka. Nález výliatku mozgovne spolu s odtlačkami vretennej a lýtkovej kosti patria k najstarším nálezom na území Slovenska ba aj Čiech. Ďalej sa môže sa oboznámiť s profilom lokality Hrádok, kde názorne uvidí geologicko – stratigrafický vývoj lokality od rissu - würmu až po holocén. Peľový diagram, ktorý je tu zobrazený, charakterizuje rozvoj jednotlivých drevín (podľa obsahu peľových zŕn v %) v jednotlivých obdobiach posledného interglaciálu, a tým aj meniaci sa ráz porastov od tundry cez tajgu po zmiešaný lesný porast. Pod ním má možnosť vidieť unikátne paleobotanické nálezy z lokality. Zastúpené sú všetky typy drevín a krovín, ktoré boli typické pre obdobie posledného interglaciálu v Gánovciach. V strede miestnosti sa návštevník oboznámi s faunou posledného interglaciálu, ktorá sa taktiež menila podľa vtedajších klimatických podmienok. Vidieť môže unikátne nálezy fosílií cicavcov, mäkkýšov, kostru hada, odtlačok vtáčieho pera. Dôkazom osídlenia neandertáľcov sú nálezy zvyškov ohnísk, a pracovné nástroje vyrobené z kremeňa a radiolaritu. Expozícia je kvôli lepšej orientácii v danej problematike doplnená o rôzne porovnávacie materiály, grafy, fotografie dokumentujúce lom Hrádok od začatia ťažby po súčasnosť a fotografie osobností, ktoré sa menšou či väčšou zásluhou pričínili o výskum tejto svetoznámej lokality. Najznámejšie náleziská neandertáľského človeka v Európe a jeho vek je vyznačený na schematickej mape pri vchode do expozície.

Na poslednomí paneli sú fotografie odborníkov medzinárodnej komisie ktorá po ukončení výskumov bola zvolaná akademikom Jaroslavom Böhmmom, v tom čase riaditeľom Archeologického ústavu Československej akademie vied. Medzinárodná komisia sa zišla v dňoch 17. - 23. VI. 1958 v Prahe a v Gánovciach. Bola rozdelená do dvoch sekcií:

1. Stratigrafická sekcia, v ktorej okrem našich odborníkov boli prof. F. Zeuner z Londýna a prof. F. Pax z Kolína nad Rýnom.

2. Paleoantropologická sekcia, v ktorej okrem našich odborníkov boli prof. H. V. Volois z Paríža, prof. J. P. Jakimov z Moskvy a prof. K. Stolyhwo z Krakova.

Obidve sekcie protokolárne potvrdili obrovský význam tejto lokality a jednoznačne potvrdili správnosť záverov výskumov v Gánovciach. Protokol bol spísaný v Tatranskej Lomnici dňa 20. 6. 1958 a podpísali ho profesori E. Zeuner, F. Pax, Q. Záruba, F. Němejč, K. Žebera, J. Zázvorka a M. Lukniš.

Komisia zároveň potvrdila, že lokalita Gánovce, kde bol vykonaný viacročný kompletný prieskum a bolo preskúmané veľké množstvo nálezov, predstavuje dokonalé profily mladého pleistocénu v stratigrafickom a paleontologickom zmysle a definitívne ju zaradila medzi svetové náleziská neandertálskeho človeka.

Expozícia aj v súčasnosti je zdrojom poznania a vzbudzuje úctu k jej tvorcom. V tejto podobe je v múzeu už skoro štyridsať rokov. Snahou Podtatranského múzea v Poprade je expozíciu časom doplniť o niektoré exponáty z výskumu v Gánovciach, ktoré ešte má vo svojich depozitoch a obnoviť ju pridaním nových textov a fotografií, aby ešte dlhé roky mohla byť miestom poučenia pre ďalšie generácie.

LITERATÚRA A PRAMENE:

BOHUŠ, Ivan: Výstava o gánovskom Hrádku. In Múzeum: metodický, štúdiálny a informačný materiál, 1957, roč. 4, č.1, s. 39 - 42.

Farkaš, Zdeněk: Ich ohniská kryje zem. Bratislava: Obzor, 1990, s. 26.

Novotný, Bohuslav: Expozícia „Neandertálsky človek na Spiši“ v Podtatranskom múzeu Poprade. In Múzeum: metodický, štúdiálny a informačný materiál, 1970, roč. 15, č. 2, s. 111 - 113.

NOVOTNÝ, B. - NOVOTNÁ, M. - KOVALČÍK, R. M.: Popradská kotlina v dávnej minulosti. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1991. 66 s.

Spríevodné texty k expozícii Expozícia Gánovce nálezisko neandertálskeho človeka a jeho životné prostredie.

Expozícia Gánovce nálezisko neandertálskeho človeka a jeho životné prostredie.

Exposition “Gánovce – The Neanderthal Man and His Living Environment“

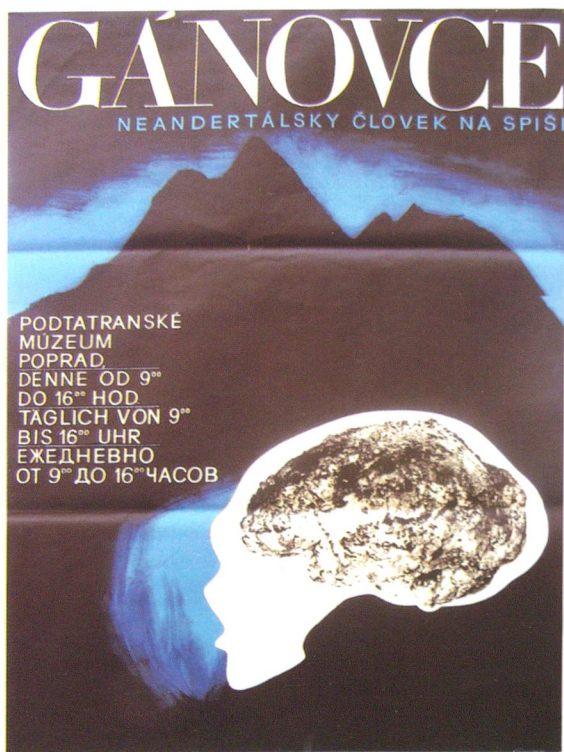
Daniela Mlynárčiková

The exposition “Gánovce - The Neanderthal Man and His Living Environment“ is the only of this kind in Slovakia. Exhibited artefacts allow us to learn life and living

conditions of the Neanderthal man in the region under the High Tatras 120 000 - 80 000 years ago.

The village of Gánovce is situated on travertines of Pleistocene up to Holocene age, but most of them were formed during the last interglacial period (Ris/Würm). The best known among them is the travertine monticule of Hrádok, by some authors called also Bane. From the 1880s travertine has been mined here, in which numerous palaeobotanical and palaeozoological finds were present. In 1926 the stonemason Koloman Koki found here a skull segment – endocranium – filled with travertine. He sold the casting for 100 crowns to the teacher Petrboš. After Dr. E. Vlček had determined it a human calva, a revisory investigation was carried out at the Gánovce finding place in 1955-1956. Rare finds from Gánovce were an impulse to creation of the first exhibition devoted to Gánovce-Hrádok in the Tatranské museum in Poprad named “Gánovský Hrádok” before the opening of summer season in 1956. Unique finds, however, needed a new, independent and especially permanent exposition dedicated to Gánovce, which opening was planned as soon as in 1957, but the new exposition at the Podtatranské museum in Poprad started in June 1969.

The find of the endocranium casting together with imprints of radius and fibula belong to the oldest finds on the territory of Slovakia and Czech republic as well. An international commission that had been called after finishing the investigations vindicated Gánovce to be counted among the world Neanderthal man sites.

PRAVEK A RANÝ STREDOVEK POD TATRAMI **(archeologická expozícia Podtatranského múzea v Poprade)**

Peter R o t h

Obec Gánovce zostane navždy spätá s unikátnym nálezom vyliatku mozgovne neandertálskeho človeka, ktorý tu žil v období stredného paleolitu – staršej doby kamennej. Z nálezov získaných z tejto lokality v období stredného paleolitu pochádza bohatá kolekcia nálezov, ktoré dali vznik špeciálnej expozícii „Gánovce životné prostredie neandertálskeho človeka“ v Podtatranskom múzeu. Podrobne o nej informuje Mgr. Mlynárčiková.

Nebol to však iba tento unikátny nález, ktorý pochádza z Gánoviec. Tie boli osídlené aj v iných obdobiach, predovšetkým v dobe bronzovej, z ktorej pochádza výnimočný nález kultovej studne, v ktorej sa našiel železný zlomok, donedávna interpretovaný ako rukoväť železnej dýky. V súčasnosti sa interpretuje ako železný kosák. (podrobne pozri článok prof. V. Furmánka v tomto zborníku). Tento železný zlomok je považovaný za najstarší nález železného predmetu v strednej Európe. Spolu s ďalšími nálezmi z tejto studne tvorí časť expozície „Pravek a raný stredovek pod Tatrmi“, ktorú by sme Vám chceli v krátkosti priblížiť.

Expozícia bola sprístupnená v roku 1986 a je výsledkom dlhoročnej starostlivosti Podtatranského múzea v Poprade o záchranu najstarších svedectiev prítomnosti človeka v podtatranskej oblasti. Na uchovaní pamiatok mal nemalú zásluhu rad zanezaných vlastivedných pracovníkov Spiša už od konca 19. storočia (MUDr. Michal Greisiger, učiteľ Alexander Münnich, bratia Krompecherovci z Veľkej), ale veľa nálezov pochádza aj od ďalších uvedomelých rodolubov z rôznych vrstiev spoločnosti, ktorí náhodnými objavmi, príp. záchrannými zbermi prispeli k poznaniu dávnej minulosti svojho kraja. K systematickému výskumu a záchrane pamiatok však došlo až v posledných štyroch decéniách (Gánovce, Veľká Lomnica, Veľký Slavkov, Matejovce, Štrba, Šuňava, Poprad a i.). Podieľali sa na ňom popri Podtatranskom múzeu rovnako mierou i Oddelenie archeológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre. Vďaka tejto spolupráci vznikla aj spomínaná expozícia, ktorej autormi sú prof. B. Novotný, prof. M. Novotná a Mgr. R.M. R.M. Kovalčík.

Nachádza sa v dvoch miestnostiach na prízemí starej budovy múzea, pričom v jednej miestnosti sa nachádzajú artefakty z obdobia paleolitu až staršej doby bronzovej a v druhej od mladšej doby bronzovej až po vrcholný stredovek.

Najstaršie stopy prítomnosti človeka v Popradskej kotline sú už z obdobia stredného paleolitu. Okrem Gánoviec (120 000 – 60 000 rokov pred n. l.) ich poznáme z Vyšných Ružbách, Hôrky a Hranovnice. Vo všetkých prípadoch to boli termálne pramene, ktoré tu prilákali množstvo zvere, ktorá tu hlavne v zimných mesiacoch nachádzala vodu a za ňou prišiel aj človek. V mladšom paleolite sa nálezy ešte viac roz-

množili (Bušovce, Spišská Belá, Kežmarok a i.). Rovnako lovci sobov v dobe poľadovej (pred 10 000 rokmi) navštevovali aj vysoko položené miesta ako Veľký Slavkov – „Burich“, ktorý bol donedávna jediným náleziskom swiderienskej kultúry mazovského okruhu u nás a najvyšším v Európe. V súčasnosti sa zbierka rozrástla o nálezy pochádzajúce zo Svitú, Lučivnej a pod. K unikátnym nálezom patrí okrem výliatku mozgovne hrot kamenného oštetu a pästný klin z Kežmarku.

Prví roľníci pod Vysokými Tatrami založili svoju osadu v Poprade - Matejovciach už v 5. tisícročí pred n. l. Bolo to obdobie, kedy sa výrazne zmenil vzťah človeka k prírode. Od koristníckeho spôsobu života lovca prešiel človek k produktívnemu spôsobu života poľnohospodára a chovateľa dobytky. Objavujú sa počiatky remeselnej výroby. Osada v Poprade – Matejovciach je najvyššou položenou neolitickou (t.j. z mladšej doby kamennej) osadou v strednej Európe. Civilizácia tohto obdobia dala základ trvalému osídleniu horskej oblasti. K unikátnym nálezom radíme diskovitý sekero-mlat z Poráča.

V neskoršej dobe kamennej (eneolite) koncom 3. tisícročia pred n. l. sa stáva prvým úžitkovým kovom meď. Z nej sa najprv vyrábali tepané ozdoby a neskôr aj zbrane. Z radov nálezov (Gánovce, Veľká Lomnica, Poprad, Veľký Slavkov) je významná medená sekera z Veľkej studenej doliny vo Vysokých Tatrách.

Eneolitické osídlenie zavŕšilo kolonizáciu našej krajiny. Ekonomika spoločnosti bola v podhorskej oblasti založená na báze chovu zvierat a pastierstva. Najvýznamnejšou zložkou sa stal ľud bádanskej kultúry (Veľká Lomnica, Stará Lesná), ktorý – zrejme pod tlakom cudzích votrelcov – hľadal často ochranu až pod tatranskými štítmí (Dolný Smokovec – Pod lesom) na opevnených hradiskách.

Vtedy vznikla aj opevnená výšinná dedina na polohe „Burchbrich“ pri Veľkej Lomnici, bez podstatných zmien však preživala až do konca doby bronzovej (polovica 16. storočia pred n. l.), ťažiaci z výhodnej polohy na križovatke diaľkových ciest. Horská poloha vplývala na osobitný kult: živú obeť nahrádzali hlinenými soškami zvierat, ktoré môžeme právom zaradiť k unikátnym zbierkovým predmetom.

V Gánovciach, pri termálnom žriedle, pri ktorom sa kedysi zdržiaval neandertálec, vzniklo sídlisko s kultovou studňou. Vybudoval ju v 16. st. pred n. l. ľud otomanskej kultúry. Zo studne pochádza veľa predmetov dennej potreby (keramika, nádoby z brezovej kôry), ale aj kultové a votívne dary, medzi ktorými bola spomínaná železná rukoväť dýky, ktorá má svoj pôvod vo východnom Stredomorí. Je spolu s fragmentom bronzovej nádoby so železným drôtom (Veľká Lomnica), najstarším nálezom železa v strednej Európe.

Z výskumov Podtatranského múzea je vystavená časť nálezov z výšinej opevnenej remeselní-obchodnej osady ľudu otomanskej kultúry pri Spišskom Štvrtku (keramika, bronzové a kostené predmety, medzi nimi vzácne bočnice konského zubadla). Táto osada pripomína hlavne osídlenie v okolí Egejského mora a niekedy sa jej hovorí aj slovenské Mykény.

Bohaté ojedinelé nálezy bronzových predmetov, najmä však hromadných nálezov (depotov, pokladov) svedčia o rozsiahlych obchodných kontaktoch podtatranskej oblasti (Nová Lesná, Poprad - Matejovce, Gánovce, Poprad - Veľká, Spišská Belá)

v strednej, mladšej a neskorej dobe bronzovej. Kovovýroba tejto doby prispela aj k zdokonaleniu zbraní. Tu sú pozoruhodné rôzne druhy šperkov od náplečných kruhov, cez spony, náramky, nákrčníky až k pracovným nástrojom ako sú bronzové sekerky s tuľajkou k zbraniam – hlavne k mečom.

V staršej dobe železnej (halštatskej) prestal bronz plniť úlohu úžitkového kovu, na jeho miesto nastúpilo železo. V Kežmarku (vrch Jeruzalem) vzniklo kultové miesto, pri Veľkom Slavkove v polohe „Burich“ osada, neskôr opevnená dômyselnou stavbou. K významným nálezom z mladšej doby železnej (laténskej) patrí keltská prilba zo Spiša, ojedinelý nález mince severotalianskych Bojov z Veľkého Slavkova i ojedinelý keltský hrob odkrytý v Batizovciach.

Dobu rímsku predstavujú hlavne nálezy rímskych mincí, ale aj šperkov, predovšetkým spôn a importovanej rímskej keramiky – terry sigillaty. Za pozornosť stojí aj nádoba s kolkovaným vzorom.

Po intermezze sťahovania národov (5.-6. stor. n. l.), kedy na Spiši nálezy zväčša chýbajú, objavujú sa pod Tatrami prví Slovania. Zaoberali sa poľnohospodárstvom, pastierstvom a výrobou železa i šperkárstvom. Okrem nálezov šperkov je potrebné si všimnúť železnú hrivnu, ktorá sa považuje aj za predmonetárne platidlo. Niekoľko desiatok nových lokalít nasvedčuje, že vysokohorská poloha nebola prekážkou ich prenikaniu (Poprad, Veľký Slavkov, Veľká Lomnica, Kežmarok, Spišská Belá a i.) a že predchádzali nemeckú kolonizáciu, ktorá v 12. a najmä v 13. storočí zasiahla Spiš. Spiš na počiatku historického obdobia sa stal súčasťou uhorského štátu, jeho poľnohospodárske slovanské obyvateľstvo však zostalo nositeľom národných tradícií.

Pracovníci múzea pevne dúfajú, že sa táto zbierka o niekoľko rokov rozrastie aj o prezentáciu unikátnej drevenej hrobky germánskeho náčelníka, ktorá sa našla v Poprade – Matejovciach. Ide o mimoriadne dobre dochovanú hrobku, v ktorej sa našiel dochovaný drevený inventár, ale predovšetkým unikátne nálezy z organických látok ako je koža, či textilie, ktoré boli vyšívané zlatom. V súčasnosti sa nálezy z organických látok konzervujú v múzeu vo Schleswigu a po ich zakonzervovaní by mala byť hrobka prevezená naspäť do Popradu, kde by aj mala byť prezentovaná verejnosti. Veríme, že tým sa naše expozície ešte viac zatraktívnia a prilákajú k nám viac návštevníkov. Na ich prehliadku však pozývame všetkých záujemcov o vývoj spoločnosti pod Vysokými Tatrami čo najsrdečnejšie už teraz.

LITERATÚRA:

NOVOTNÝ B.: Pravek a raný stredovek pod Tatrami. Scenár muzeálnej expozície Podtatranského múzea v Poprade. Rukopis uložený v Podtatranskom múzeu.

Prehistory and Early Middle Ages under the Tatras

Peter Roth

The exposition of prehistory and protohistory, which has been opened in 1986, is representing the work and effort of zealous people that started as soon as at the

end of the 19th century. Systematic investigations and protection of monuments, however, were carried out during the last four decades of the 20th century.

Oldest traces of human existence are known from the Middle Palaeolithic. Besides Gánovce they were found also in Vyšné Ružbachy, Hôrka and Hranovnica. Finds from the Late Palaeolithic are even more numerous. Reindeer hunters of the postglacial period visited also highly situated places.

First farmers under the Tatras settled on the place of nowadays Poprad-Matejovce in the fifth millennium BC.

In the Final Palaeolithic copper became a first utility metal. The most relevant part of population was the Baden culture people, who often looked for protection at fortified settlements under the Tatra Mountains. The mountain position had influenced the special rituals: clay zoomorphic statuettes were substituted for live sacrifices.

In Gánovce a settlement of the Otomani culture people with a ritual well arose. In the well numerous artefacts of everyday use were found, among them an iron dagger handle, which is the oldest find of iron in central Europe.

Finds of bronze hoards are evidence of extensive trade contacts of the population that lived here in the Middle up to Final Bronze Age.

In the Early Iron Age (the Hallstatt period) iron became a utility metal. Relevant finds of the Late Iron Age (the La Tène period) include also a coin of the north-Italian Boii discovered in Veľký Slavkov.

First Slavs occurred under the Tatra Mountains after the Roman period (with remarkable finds of imports from Roman provinces - brooches and pottery) and the intermezzo of Migration of Peoples (the 5th - 6th centuries AD). They were farmers and shepherds, manufacturers of iron and jewel makers. They were predecessors of the German colonisation that came to Spiš in the 12th and especially 13th century. At the beginning of the historical period Spiš became a part the Old Hungarian state.

ÚVOD

Na území Spiša sú doložené všetky tri typy krasu (vysokohorský, rozčlenený a planinový), endogénny pseudokras a v niekoľkých samostatných lokalitách tiež travertíny. Vo všetkých menovaných formách evidujeme výskyt jaskýň, priepastí a previsov (abrov). Okrem významu podzemných priestorov ako prírodných fenoménov s osobitným stupňom ochrany slúžili mnohé z nich ako dočasné príbytky pre dávneho človeka. Nehľadiac na príčiny osídľovania jaskýň od paleolitu až po novovek sa archeologickým výskumom jaskýň zaoberá samostatná odnož archeológie – speleoarcheológia. Hoci jej pôvod sprvu začal objavom paleontologických nálezov (kosti „drakov“ v haligovskej Aksamitke, 1672), v poslednej tretine 19. storočia sa pozornosť bádateľov obrátila na jaskyne z dôvodu hľadania najstarších stôp pobytu človeka a najstarších ľudských pozostatkov (Skutil 1938; Bárta 1975; 1982; 1986). V roku 1874 uskutočnil zámerný speleoarcheologický výskum v Haligovciach – Aksamitke M. Badányi, a to ako pokračovateľ prírodovedca S. Petényiho a dvoch neznámych poľských výskumníkov. V menovanej jaskyni vykopal kamennú čepel a predtým aj hrubé črepy (neolitckej bukovohorskej kultúry?) a ohnisko (Badányi 1874). Ďalšou významnou osobnosťou, ktorá sa pokladá za nestora vedeckej speleoarcheológie na Slovensku (Bárta 1975, 9), je S. Roth (1851-1889). Už v r. 1878 skúmal dve vedľa seba ležiace jaskyne v Poráči – väčšiu Šarkanovu dieru a menšiu Chyžu, v ktorých doložil pleistocénnu vrstvu s paleontologickými pamiatkami a v nadloží neolitcké nálezy s prevládajúcou keramikou bukovohorskej kultúry. O rok neskôr obrátil pozornosť na vyššie spomenutú Aksamitku, kde objavil silicitové úštepy, fragment kostného hrotu a paleontologické pamiatky (nálezy až v roku 1954 rehabilitované ako paleolitcké L. Vértesom). V nasledujúcich rokoch, z poverenia Uhorského karpatského spolku, skúmal S. Roth viaceré ďalšie jaskyne na Spiši – Ladovú jaskyňu na Dreveníku v Spišskom Podhradí, priepasť Jatky v Spišskej Novej Vsi, obidve Lučivnianskej jaskyne (1 a 2) či mnohé tatranské jaskyne. V menšej miere sa výskumom tunajších jaskýň z pohľadu archeológie zaoberal tiež A. Münnich (1842-1918). Jaskyne Slovenského raja systematicky skúmal B. Hajts (1872-1926), ktorý výsledky svojich výskumov prezentoval v miestnej tlači. Ešte za jeho života a sčasti po jeho smrti sa výskumom jaskýň zaoberal K. Piovarcsy, ktorý sústredil svoju pozornosť na jaskyne travertínového komplexu Dreveník (Ladová jaskyňa, Hlboká priepasť) a v geomorfologickom podcelku Galmus (Slovinky – Homološova diera) (Soják 2007, 15 nn.). Z celoslovenského hľadiska sa speleoarcheológiou začal po vzniku Štátneho archeologického ústavu v Martine (1951) zaoberať až J. Bárta (1923-2005; obr. 1). Najprv realizoval vykopávky v jaskyniach na Dreveníku v Žehre (Strecha a Puklinová jaskyňa), neskôr v poráčskej Šarkanovej diere a Chyži, v haligovskej Aksamitke, letanovskej Čertovej diere a Ružovej jaskyni, v Hrabušiciach – jaskyni Tunel a v

Slovinkách – Homološovej diere. Okrem problematiky pravekého osídlenia si všímal aj využitie týchto a mnohých ďalších jaskýň počas 2. svetovej vojny. Okrajovo sa výskumom jaskýň zaoberali tiež B. Polla s R. M. Kovalčíkom (Haligovce – Aksamitka), V. Ložek (Lesnica – Jaskyňa na úpätí Holice), F. Javorský (Poráč – Šarkanova diera, Smižany – Tri skalky, Spišská Nová Ves – Jatky, Spišské Podhradie – Ladová jaskyňa, Žehra – Strecha) a M. Slivka v spolupráci s D. Čaplovičom (Letanovce – Ružová jaskyňa), alebo samostatne (Letanovce – Kláštorňá jaskyňa). Po J. Bártovi sa systematickejšie venuje speleoarcheológii v pojednávanom regióne autor tohto príspevku, ktorý zozbieral a vyhodnotil doterajšie speleoarcheologické lokality Spiša v samostatnej monografii (Soják 2007).

Krátky prierez históriou speleoarcheologických výskumov poukázal na intenzívny záujem predchodcov súčasných archeológov o jaskyne Spiša. Tým sa síce získali relatívne bohaté pamiatky hmotnej kultúry, ale pre neskoršie generácie výskumníkov zároveň výrazne obmedzil rozsah nepoškodených plôch v mnohých jaskyniach s často doloženým polykultúrnym osídlením. Pritom je potrebné mať stále na zreteľli, že metódy výskumu sa neustále zdokonaľujú, a preto pri každom výskume jaskynnej archeologickej lokality je potrebné ponechávať (pokiaľ to situácia dovoľuje [1]) aspoň menšiu časť nedotknutej plochy pre budúci vyspelejší výskum. Predložený príspevok poukazuje na stav zachovania dôležitých speleoarcheologických lokalít Spiša a na perspektívu ďalších možných výskumov.

STAV POŠKODENIA SPELEOARCHEOLOGICKÝCH LOKALÍT

Každý archeologický výskum formou výkopov (sond) má deštruktívny charakter. To zvlášť platí pre jaskynné náleziská, pri ktorých iné – nedeštruktívne metódy neprichádzajú (na rozdiel od lokalít v otvorenom teréne) zväčša do úvahy (geofyzikálne, georadarové merania, vôbec nie letecké snímkovanie a pod.). Každý z archeológov, skúmajúci jaskyňu, si uvedomuje, že jaskyňa má obmedzený rozsah osídlenej plochy, vymedzený samotným jaskynným priestorom – stenami (nie všetky majú aj predjaskynný kužel vhodný na osídlenie). Vo všetkých čo len čiastočne skúmaných jaskyniach, zväčša však opakovane navštevovaných (speleológmi či sezónnymi turistami), neprichádza do úvahy skúmanie stôp antropogénnej činnosti na dne jaskynných sedimentov, ako napr. pôvodné zvyšky ohnísk, zásten, prechodných prístreškov, ďalej odtlačky bosých nôh, stopy ťažby hliny, doklady parietálneho umenia (hlinené plastiky zvierat, nástenné maľby...) a i., pretože tieto sú už dávno zničené. Príkladom je jaskyňa Domica pri obci Kečovo, ktorá poskytla veľa nálezov podobného charakteru a pritom do dnešných dní sa zachovali jedine pozostatky nástenných maľieb urobených čiernym uhlom. Napriek prísnej ochrane všetkých jaskýň, vyplývajúcej zo zákona (č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny), sa vďaka nedisciplinovaným návštevníkom poškodzuje výzdoba, v našom prostredí vzácne

[1] Nezriedka je jaskyňa poškodzovaná rozsiahlejšími amatérskymi výskumami. V takomto prípade je nutné prikrčiť k systematickému prieskumu celej osídlenej plochy. Tým už nie je pre budúce generácie bádateľov výskum v jaskyni možný.

zvýšky nástenných malieb (napr. v Ardove – Ardovskej jaskyni!), no najmä výkopmi poškodzujú jaskynné sedimenty častokrát detailným vyčistením jaskyne od výplne, a tým ich úplným zničením. Nezriedka sa z nevedomosti dopúšťajú chýb aj jaskyniari organizovaní v Slovenskej speleologickej spoločnosti, ktorí terénnymi prácami - v snahe zväčša prehĺbiť jaskyňu do väčších rozmerov- ničia jej kultúrne vrstvy s častokrát sotva viditeľnými archeologickými artefaktmi (napr. kamenné pracovné nástroje, mince a iné drobné artefakty). Preto je aktívna spolupráca archeológa so speleológom žiaduca (Soják 2001). Na Slovensku dosiaľ chýba pokrytie celého nášho územia takto chápanou symbiózou, na rozdiel od príkladnej vzájomnej spolupráce v niektorých oblastiach predovšetkým východného Slovenska (Soják – Mihál' 2007).

Vo viacerých jaskyniach sledovaného regiónu sú už na prvý pohľad zreteľné obrysy starších archeologických sond. Takto možno sledovať napr. sondy S. Rotha v poráčskej Šarkanovej diere (obr. 2), v haligovskej Aksamitke (v Dome P. Aksamita, pri vchode), alebo sondy neskorších bádateľov - či už amatérskych alebo profesionálnych. Sondy možno nájsť hneď za vchodom Šarkanovej diery, v Lučivnej – Lučivnianskej jaskyni 1 a pod. Konfrontáciou zachovaných a nezriedka publikovaných správ s obhliadkou konkrétnych jaskýň možno spoľahlivo identifikovať pravouhlé archeologické sondy z výskumov J. Bártu, ako napr. v Žehre – jaskyni Strecha, v Hrabušiciach – jaskyni Tunel, v Slovinkách – jaskyni Homološova diera (obr. 3) a pod. Dalo by sa poukázať na presné miesta výskumov viacerých bádateľov, a to nielen v spišských, ale aj v ostatných aktuálne sledovaných jaskyniach na Slovensku (Domica, Leontína, Kostrová, Moldavská jaskyňa a mnohé ďalšie). V niektorých jaskyniach Spiša sú obnažené profily s viditeľnými kultúrnymi vrstvami, čo láka mnohých nepovoláných návštevníkov k nelegálnym výkopom (Tatranská Lomnica – Hučivá diera, Žehra – Strecha, Dvojvchodová a Puklinová jaskyňa). Aby sa zamedzilo ich poškodzovaniu, vchody niektorých z nich sa aktuálne (2007) uzavreli kovovou mrežou, resp. dverami (posledne dve spomenuté jaskyne).[2] Vzhľadom k spomenutým nelegálnym výkopom v niektorých jaskyniach sa dnes ukazuje skôr potreba zasypávania (vopred dôsledne zameraných a do celkového plánu jaskyne zakreslených) všetkých archeologických sond.

V ojedinelých prípadoch sa jaskyňa úplne vyčistila od výplne, teda od hlinito-kamenných sedimentov, kultúrnych horizontov a zároveň pamiatok hmotnej kultúry, z ktorých pre odborníkov veľa nezvýšilo. Takouto jaskyňou sú Tri skalky v Smižanoch, kde sa prípadný budúci výskum môže sústrediť jedine na predjaskynnú plošinu. Systematická devastácia sedimentov amatérskymi výkopmi si vynútila komplexný záchranný archeologický výskum vo dvoch peňazokazeckých dielňach - v Suchej diere pri Spišskej Teplici a v Jaskyni pri Zlatej diere v Letanovciach. Doslova „rozrytá“ je (ako som vyššie spomenul - už našťastie uzavretá) Puklinová jaskyňa na Dreveníku, ktorá si zo strany archeológov zaslúži ešte veľa pozornosti. Na mieste je

[2] Ešte predtým sa uzavrel vchod do Temnej jaskyne pod Spišským hradom, alebo zachovalejšie priestory Šarkanovej diery pri Poráči.

však otázka, či nepôjde už len o zber nálezového materiálu nachádzajúceho sa voľne na povrchu, alebo či sa v jaskyni (v tzv. Ohniskovej sieni) ešte vôbec zachovali neporušené kultúrne vrstvy...

Archeologický výskum v Čertovej diere v Letanovciach ukázal, že sa nemožno spoľahnúť ani na informácie predchádzajúcich bádateľov (v tomto prípade B. Hajtsa) o komplexnom preskúmaní jaskyne. Nielenže sa v menovanej jaskyni doložili viaceré kultúrne horizonty a ojedinelé doklady cudzích kultúrnych skupín (kultúra ľudu so šnúrovou keramikou, predpokladaná schneckenbergská kultúra), ale výskum umožnil nahliadnuť do problematiky málo poznanej kultovej stránky pravekých ľudí (ľudské kosti) a tiež na v jaskyni zriedkavý nálezový inventár, nevynímajúc zlatý šperk (Soják 2007, 31 nn., obr. F6).

PERSPEKTÍVNE JASKYNE

Nejedna horeuvedená jaskyňa poskytla prekvapivé svedectvá o pulzovaní života počas viacerých úsekov praveku až po stredovek a novovek. Až na výnimočné doklady monokultúrneho osídlenia (badenské osídlenie Dvojvchodovej jaskyne na Dreveníku) je vo všetkých dosiaľ skúmaných jaskyniach na Spiši doložené viacnásobné osídlenie. Blízkosť niektorých jaskýň od otvorených lokalít umožňuje v nich predpokladať aj paleolitické osídlenie (Suchá diera pri Vernári; obr. 4), čo sa v nejednom prípade napokon aj doložilo (Suchá diera v Spišskej Teplici, Lučivná - Lučivnianska jaskyňa 1 a Zasypaná jaskyňa, Haligovce - Aksamitka). Z tohto pohľadu sa perspektívnymi lokalitami javia niektoré jaskyne Pienin (obr. 5; 6) s výrazným neskoropaleolitickým osídlením na ľavobreží Dunajca [3], ale aj viaceré jaskyne vo Vernárskom, Lučivnianskom a Dreveníckom krase, v bezprostrednom okolí ktorých evidujeme náleziská z mladého až neskorého paleolitu, výnimočne už zo stredného paleolitu (Kaminská 2005). Neskoropaleolitické stopy osídlenia na Čingove (Kaminská - Javorský 1996) sú príslubom objavenia analogického osídlenia v niektorej z blízkych jaskýň, lokalizovaných na severnom okraji Slovenského raja. V tejto súvislosti sa ukazovala perspektívnou (bohužiaľ amatérsky zničená) jaskyňa Tri skalky v Smižanoch, v ktorej sa medzi štiepanou kamennou industriou objavil aj jeden patinovaný artefakt možného epipaleolitického veku (Soják 2007, obr. 33: 3).

Napriek výraznému poškodeniu jaskýň pri Poráči sa najmä v Šarkanovej diere črtajú nádejné možnosti revízieho archeologického výskumu, ktorým sa môžu osvetliť poznatky o stratigrafickej pozícii stredoneolitických pamiatok kultúry s mladšou lineárnou keramikou železovskej a bukovohorskej kultúry. Je málo pravdepodobné, aby sa vzhľadom k intenzívnemu osídleniu poráčskych jaskýň nevyužili aspoň na krátkodobý pobyt v neolite aj ďalšie vhodné situované jaskyne Volovských vrchov - Galmusu. V novšom súbore nálezov z Puklinovej jaskyne v Žehre - na

[3] Neskoropaleolitické osídlenie sa doložilo tiež v okolí Spišskej Starej Vsi. Perspektívne môžu byť aj niektoré tatranské jaskyne, najmä ak uvážime blízkosť bradlového pásma Pienin s výskytom dôležitej rádiolaritovej suroviny a tiež unikátnej jaskyne v Oblazowej v Nowej Bialej s intenzívnym osídlením od stredného paleolitu.

Dreveníku (zachránenom v roku 2008 bratmi Šusterovcami) sa objavil výrazný črep s notovým ornamentom, ktorý spolu so staršími nálezmi železovskej a lineárnej keramiky indikujú výraznejšie neolitické osídlenie (obr. 8). Záchranný výskum je tu potrebný z hľadiska záchrany poškodených sedimentov a zistenia intenzity neolitického osídlenia. Predbežne možno uvažovať, že nasledujúci obyvatelia (badenskej kultúry) mohli stopy starších kultúrnych horizontov výrazne narušiť, k čomu podstatnou mierou prispeli vyššie uvedené amatérske výkopy najmä v Ohniskovej sieni. Akiste intenzívnejšie využili na osídlenie v strednom neolite aj blízku jaskyňu Strecha, z ktorej pochádzajú len skromné nezdobené črepy neolitického charakteru. Doterajšími archeologickými výskumami či skôr nevelkými sondami (J. Bárta, M. Soják) sa skúmali kultúrne vrstvy do maximálnej hĺbky 60-70 cm, pričom kamenné či sterilné dno sa nikdy nedosiahlo. Možno predpokladať, že neolitický horizont pamiatok leží vo väčšej hĺbke, na čo poukazujú nálezy badenskej kultúry z dna dosiaľ vykopaných sond. Prínosný by bol aj revízný archeologický výskum v jaskyni Aksamitka v Pieninách, kde je neolitické bukovohorské osídlenie hypotetické a opiera sa len o informácie F. Tompu, vychádzajúceho zo staršej literatúry (Soják 2007, obr. 11).

Vzhľadom k intenzite osídlenia spišských jaskýň v eneolite (badenskou kultúrou) sa črtajú vhodné podmienky na výskum vo viacerých jaskyniach, z ktorých som väčšinu spomenul vyššie. Ide najmä o viaceré krasové formy v travertínovom komplexe Dreveník, kde sa okrem jaskýň vyskytuje niekoľko zaujímavých priepastí, z ktorých sa pozornosť z pohľadu archeológie venovala len niektorým (Hlboká priepať, Šusterova priepať). Po odstránení kamenného závalu v Hlbokej priepasti môže ďalší výskum prispieť k novým poznatkom o málo poznanej kultovej stránke eneolitických obyvateľov. Okrem drevenických jaskýň (spolu s priepastami okolo 40) a jaskýň pod bralom Spišského hradu (Podhradská, Temná a tiež Severná a Hradná jaskyňa) je pozornosť potrebné venovať aj jaskyniam geomorfologického podcelku Galmus, kde sa eneolitické osídlenie uvádza v Slovinkách – Homološovej diere. Nálezový materiál z výskumu J. Bártu však nebol nikdy publikovaný, a preto badenské osídlenie tu zostáva neoverené. Tūnajšie jaskyne ležia na dôležitom komunikačnom ťahu z Košickej kotliny povodím rieky Hornád do Hnileckej doliny a na celý dolný Spiš. Nádejné sú najmä jaskyne v Slovenskom raji, predovšetkým na jeho severnom okraji, kde evidujeme aj hustú sieť výšinných sídlisk (Letanovce – Ihrík/Brehulec, Hrabušice – Zelená hora a Prielom Hornádu I a i.). Nedávne výskumy ukázali, že netreba obchádzať ani nevelké previsy, ktorých je v Slovenskom raji požehnané a sú dosiaľ nezmapované. V jednom z nich, v Hrabušiciach (Abri Predná diera), sa zistila výrazná kultúrna vrstva, svedčiaca o dlhodobjšom osídlení. Keďže sa skalné dno v tejto jaskyni nedosiahlo, nevedno či aj tu – podobne ako v letanovskej Bielej jaskyni či drevenickej Dvojvchodovej jaskyni – ide o vzácne doložené monokultúrne osídlenie z praveku.

V dobe bronzovej bolo na Spiši osídlených podstatne menej jaskýň ako v predchádzajúcom eneolite. V jaskyniach dominujú nálezy vtrúsené v eneolitckej kultúrnej vrstve. Excentricky vysunuté nálezy z Lesnice – Jaskyne na úpätí Holice umož-

ňujú predpokladať hustejšie osídlenie Pienin a tiež miestnych jaskýň v tejto etape pravekého vývoja. Rovnako to platí aj o perspektívnych jaskyniach Volovských vrchov – Kojšovskej holi a Čiernej hory – Bujanovských vrchov, kde je lokalizovaných niekoľko jaskýň s pravekým osídlením (Kojšov – jaskyňa Tunel, Veľký Folkmar – Klenbová jaskyňa). Tieto jaskyne je dôležité sledovať aj z pohľadu uvažovaného osídlenia v neskoršej dobe bronzovej, kedy kultúrny vývoj na Spiši zostáva naďalej neobjasnený (kyjatická, gávská kultúra?). To isté možno aplikovať na horizont staršej doby železnej – halštatskej, ktorej stopy prítomnosti sledujeme jedine v jaskyni Čertova diera v Letanovciach. Napriek výskumom B. Hajtsa v roku 1925 a neskôr najmä M. Sojáka (v roku 2002) sa ukazuje, že predovšetkým stredné partie jaskynnej chodby môžu byť pre ďalší archeologický výskum polykulturnej lokality ešte prínosné. Nemožno vylúčiť, že aj nález tordovaného zlatého drôtu z pojednávanej jaskyne súvisí práve s týmto kultúrnym horizontom, resp. s rozhraním doby bronzovej a halštatskej (Soják 2007, obr. F6). Je to práve Čertova diera, ktorá poskytla zriedkavé, no problematcke nálezy bronzových spôn z nasledujúcej doby laténskej a hlavne rímskej (rovnako aj črepy terry sigillaty). Zriedkavé nálezy cudzieho pôvodu sú príslubom objavenia ďalších možných prekvapujúcich exponátov. Iné nálezy (prevažne numizmatického charakteru) – z Temnej jaskyne pod Spišským hradom a datované do doby rímskej – možno predpokladať v kamennom závale uvedenej jaskyne. Vzhľadom k životu nebezpečným adrenalinovým výkonom, keď hrozí zosuv kamených blokov, je tu ďalší výskum skôr nemožný.

Centrálne postavenie čingovských hradísk v predveľkomoravskom a veľkomoravskom období umožňuje predpokladať aj pamiatky našich priamych predkov – Slovanov tiež v okolitých jaskyniach Slovenského raja. Z tohto hľadiska sa ideálnou javí jaskyňa Tri skalky v Smižanoch, kde pred amatérmi zostala ušetrená pomerne rozsiahla predjaskynná plošina. Jej preskúmanie je žiaduce aj kvôli problematicky datovaným nálezom zvnútra jaskyne, rámcovo datovaným od 10. do 13. storočia (Soják 2007, obr. 59). Nepochybne väčší význam mali jaskyne pre spišských osídlencov v 13.-15. storočí a v novoveku. Nálezy z 13. storočia z viacerých jaskýň možno spájať s úkrytom obyvateľov pred mongolsko-tatárskymi vojskami (1241-1242) len hypoteticky. Až na keramiky v nich zatiaľ chýbajú také významné nálezy, ktoré by túto hypotézu podporili (ako napr. v prípade Moldavskej jaskyne; Soják – Terray 2007). Nálezy môžu súvisieť aj s rozmáhajúcimi sa baníckymi aktivitami, čo vidno najmä v banskej aktivite v oblasti Kozie chrbty – Vikartovský chrbát. Pred komplexným výskumom niektorých jaskýň je preto interpretácia nálezov z 13. storočia problematická (Vernár – Vernárka a i.). Výskum viacerých jaskýň prispel tiež k riešeniu otázok zložitého politicko-hospodárskeho vývoja v Hornom Uhorsku. Poukázali na to identifikácie peňazokazeckých dielní, z ktorých zatiaľ všetky patria do 15. storočia (Letanovce – Jaskyňa pri Zlatej diere, Spišská Teplica – Suchá diera). Problematicky sú datované skromné nálezy z letanovskej Kláštornej jaskyne a najmä kotúčky z nedoskúmanej peňazokazeckej dielne v jaskyni Chyža a Šarkanova diera v Poráči (Soják 2006). Množiac sa nálezy tejto nelegálnej činnosti indikujú možné jestvovanie ďalších podobných dielní. Z jaskýň s doloženým novovekým osídlením absentu-

je výskum najmä v tatranských jaskyniach. Práve v nich možno skúmať ojedinelé doklady prítomnosti hľadačov pokladov (značky na stenách jaskýň v Jaskyni pri žľabe v Tatranskej Javorine a Alabastrovej jaskyni v Tatranskej Lomnici), ba dokonca písomne doloženú alchymistickú činnosť (Letanovce – Ružová jaskyňa, Tatranská Lomnica – Bielekova jaskyňa). Až na skromné archeologické výskumy, ktoré dosiaľ neboli komplexne spracované a publikované (Ružová jaskyňa) sa dosiaľ žiadna alchymistická dielňa neskúmala, a to v celoslovenskom meradle. Pozornosť je nutné venovať aj jaskynným epigrafickým pamiatkam. Je zaujímavé, že napriek bohatej histórii bádania sa dosiaľ neidentifikoval v žiadnej jaskyni Spiša podpis známej osobnosti (S. Roth, A. Münnich, B. Hajts a i.). Všímať si treba tiež jaskyne s výskytom mäkkého plastického sintra a zostaviť aktuálny katalóg týchto jaskýň. Ukazuje sa totiž súvis niektorých novovekých jaskynných nálezov (črepov) s výskytom tejto – v liečiteľstve využívananej suroviny (Haligovce – Aksamitka, Poráč – Šarkanova diera, Slovinky – Homološova diera a mnohé ďalšie).

ZÁVER

Už bádatelia v 17. až 19. storočí ukázali, že spišské jaskyne sú zaujímavé z viacerých hľadísk. Okrem obdivovania ich prírodných krás, ktoré nakoniec vyústili do sprístupnenia niektorých z nich (Belianska jaskyňa, pokusy sprístupniť Aksamitku, Šarkanovu dieru a pod.), v nich doložili sprvu prítomnosť vyhynutých pleistocénnych zvierat („drakov či šarkanov“), onedlho aj dávnych obyvateľov. Systematickejšie výskumy na sklonku 19. storočia, ktorými sa získavali početné nálezy pamiatok hmotnej kultúry, upozorňovali na dôležité postavenie jaskynných archeologických lokalít aj za hranicami našej vlasti, či tzv. Horného Uhorska. Aj keď dosiaľ chýba systematický výskum jaskýň nielen na Spiši, ale aj v rámci územia Slovenska, doterajšie výsledky prieskumov, záchranných exploatacií a rozsahom veľkých výskumov nás jednoznačne presvedčili, že archeológovia sú jaskyniam ešte v mnohom dlžní. Uvedomujeme si pritom, že jaskyne sú chránenými prírodnými pamiatkami a predstavujú súčasť prírodného dedičstva SR s najvyšším stupňom ochrany. Na túto skutočnosť sa prihliada pri každom speleoarcheologickom výskume, ktorý nemôže vykonávať jediný odborník – archeológ, ale aj výskumníci z iných vedných odborov. Vyžaduje si to aj nemalé nároky na vynaloženie finančných prostriedkov, čo sa pri súčasných možnostiach v súvisе so vstupom Slovenska do EÚ ukazuje ako nádejné (využitie nielen grantových projektov, ale aj zdrojov zo štrukturálnych fondov EÚ). Aby sa predišlo nelegálnym výkopom vo významnejších jaskyniach, tieto je naďalej potrebné uzatvárať kovovými dverami či mrežami a pravidelne ich kontrolovať (členmi Stráže ochrany prírody a speleológmi).

LITERATÚRA

- BADÁNYI, M.: A haligóczi barlangról. Arch. Ért. 8, 1874, 293-294.
BÁRTA, J.: Sto rokov archeologického výskumu v jaskyniach na Slovensku. Slovenský kras 13, 1975, 3-36.

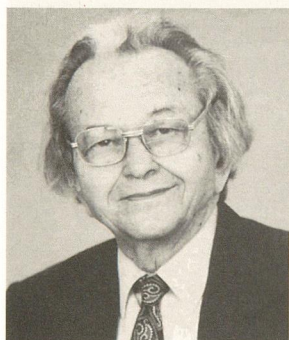
- BÁRTA, J.: Speleoarcheológia. In: J. Jakál a kol.: Praktická speleológia. Martin 1982, 191-221.
- BÁRTA, J.: Prehľad histórie archeológie a paleontológie v jaskyniach na Slovensku do r. 1945. Spravodaj SSS 1-2, 1986, 56-62.
- KAMINSKÁ, L.: Hôrka-Ondrej. Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe kamennej. Archeologické pamätníky Slovenska, zv. 8. Košice 2005.
- KAMINSKÁ, L. – JAVORSKÝ, F.: Drobnovará štiepaná kamenná industria zo Smižian. Študijné zvesti AÚ SAV, 32, 1996, 5-14.
- SKUTIL, J.: Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Turčiansky Sv. Martin 1938.
- SOJÁK, M.: Čo je to speleoarcheológia alebo o spolupráci archeológov so speleológmi. Spravodaj SSS 4/2001, 51-52.
- SOJÁK, M.: Smolník a jeho okolie v kontexte dávneho osídlenia. Numizmatika 21. Bratislava 2006, 3-15.
- SOJÁK, M.: Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek. Nitra 2007.
- SOJÁK, M. – MIHÁL, F.: Interdisciplinárna spolupráca pri výskume speleoarcheologických lokalít na Slovensku (so zameraním na východné Slovensko). Ve službách archeologie 1/2007. Brno 2007, 231-251.
- SOJÁK, M. – TERRAY, M. (eds.): Moldavská jaskyňa v zrkadle dejín. A Szepsi-barlang a történelem tükrében. Moldava nad Bodvou 2007.

Prospect of archaeological excavations at caves in Spiš

Marián Soják

The territory of Spiš is rich in karst forms – caves, abysses and rock shelters. Predecessors of present-day archaeologists as soon as in the 17th-19th centuries had pointed out the more systematic attention have to be paid to them not only from the point of view of admiring their natural beauty but also of learning their ancient settlement. S. Roth, “the doyen of Slovak speleoarchaeology”, was the first who examined Spiš caves more systematically at the end of the 19th century. In the first third of the 20th century B. Hajts carried on in the Slovak Paradise region. Contemporary archaeologists, the deceased J. Bárta first of all and now mainly J. Soják, continue in their work (Soják 2007). The author of this article is paying attention to damaging of speleoarchaeological sites and outlining the prospects of further archaeological investigations in caves of the region under study. Some caves have been already destroyed by amateur encroachments (the Tri skalky cave near Smižany), other are remarkably damaged (Žehra – the Puklinová cave and the Strecha cave), some have been examined already (Letanovce – the Jaskyňa pri Zlatej diere cave, Spišská Teplica – the Suchá diera cave, etc.). From the point of view of further investigations prospects, the caves hiding possible surprising evidence are given in chronological order from the Palaeolithic up to the Modern era. Several caves lying in the close vicinity to open-air sites have not been examined yet. On all speleoarchaeological sites the stress has to be put on their protection that follows from the law (protected natural monuments with the highest protection degree). Cave entrances of more sig-

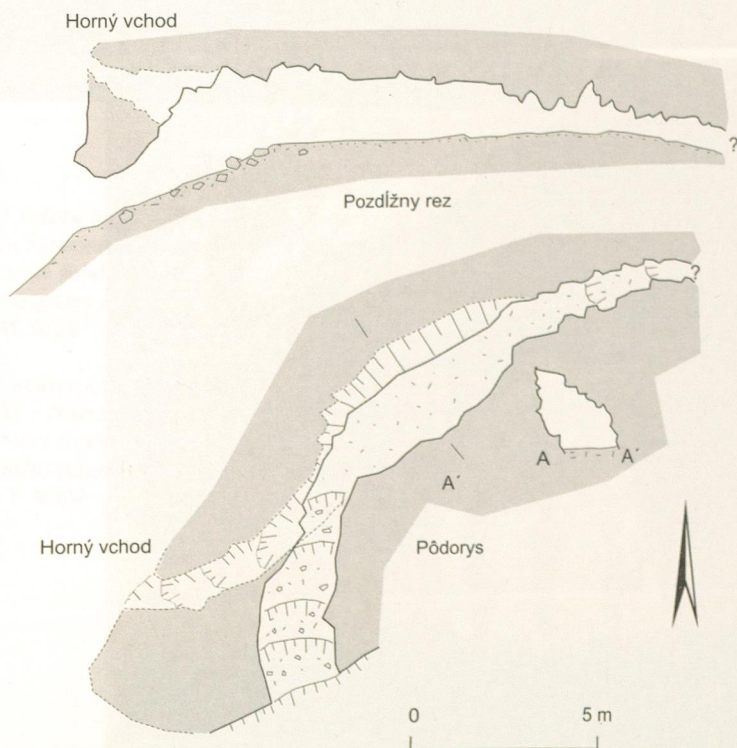
nificant sites have to be closed to prevent them from thieving as it is in the Puklinová and Dvojvchodová caves at Dreveník and in the Temná cave under the Spiš castle.

Obr. 1.
Juraj Bárta (1923-2005). Ako prvý systematicky sledoval speleo-
archeologické lokality na Slovensku. Archív AÚ SAV Nitra

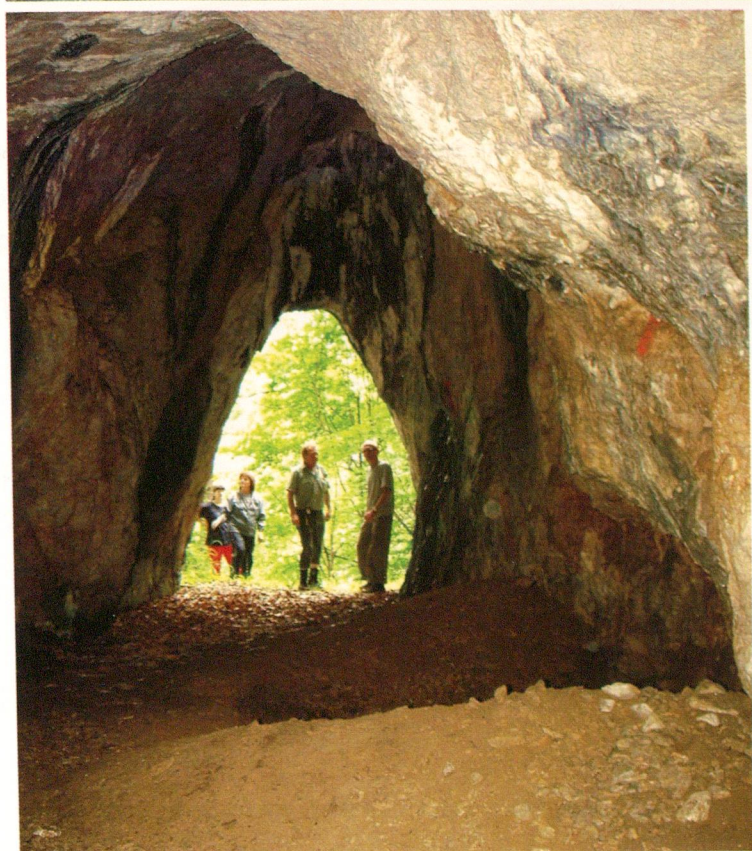
Jaskyňa Pod skalným oknom

k. ú. Haligovce

Dokumentoval: F. Mihál, apríl 2005
(rozmery a smer sú orientačné)

Obr. 6.
Haligovce – Jaskyňa Pod skalným oknom. Archeologicky perspektívna jaskyňa v Haligovských
skalách (podľa F. Mihála, 2005).

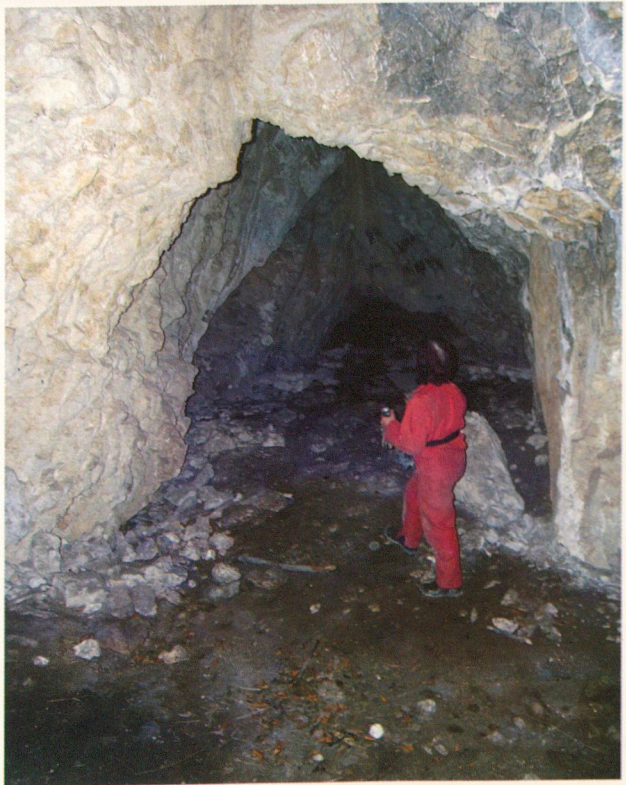

Obr. 4.
Vernár - Suchá diera pri
Vernári. Potencionálna
speleoarcheologická lokali-
ta, znečisťovaná turistami.
Foto: M. Soják

Obr. 2. (vľavo hore)
Poráč - Šarkanova diera.
Vľavo stará sonda v
Archeologickej sieni.
Foto: M. Soják

Obr. 3. (vľavo dole)
Slovinky - Homološova
diera. Stará sonda neďaleko
jaskynného vchodu.
Archív F. Mihál

Obr. 5.
Haligovce - Zbojnická jas-
kyňa. Ďalšia archeologicky
nádejná jaskyňa
v Pieninách.
Foto: M. Soják

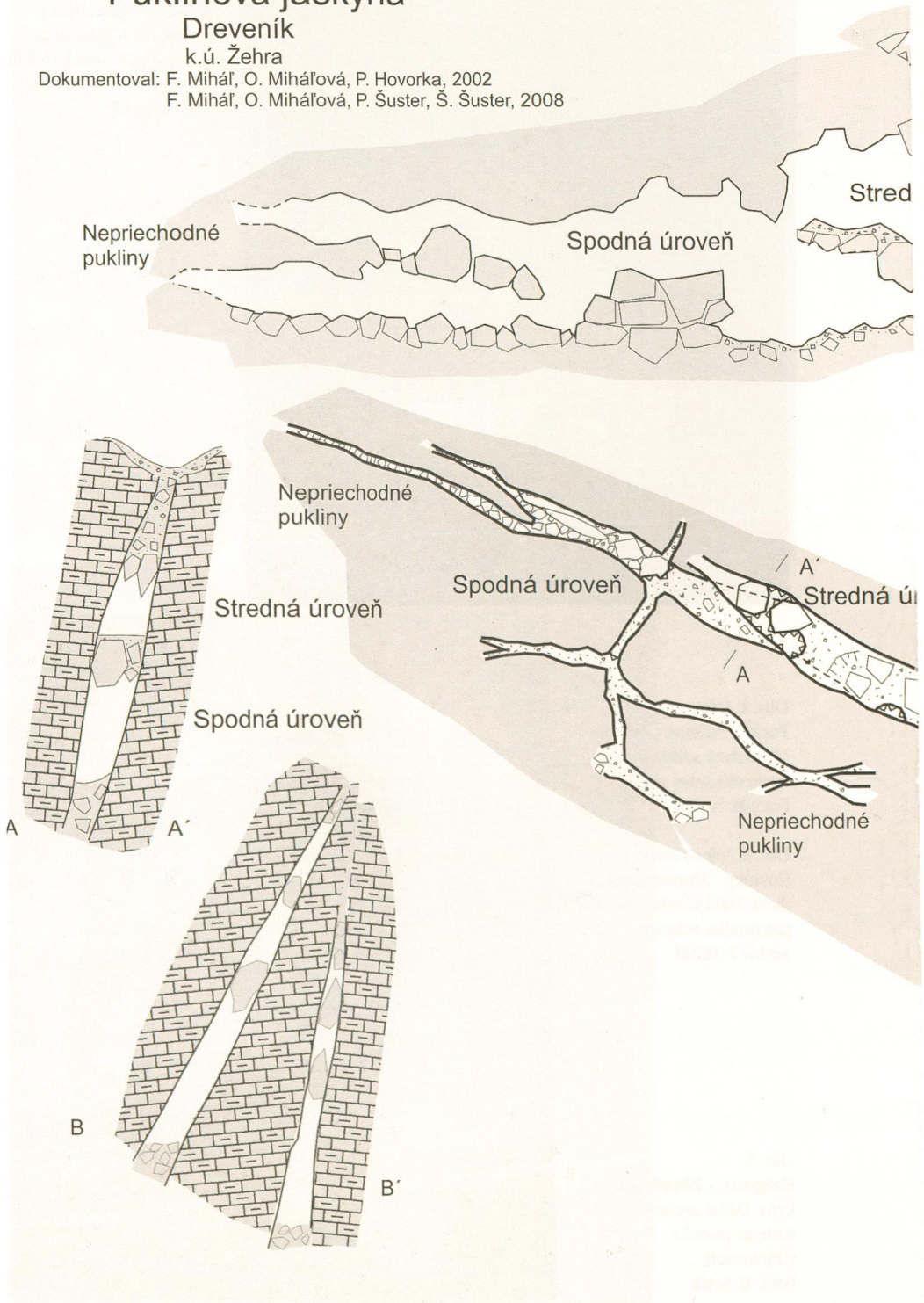
Puklinová jaskyňa

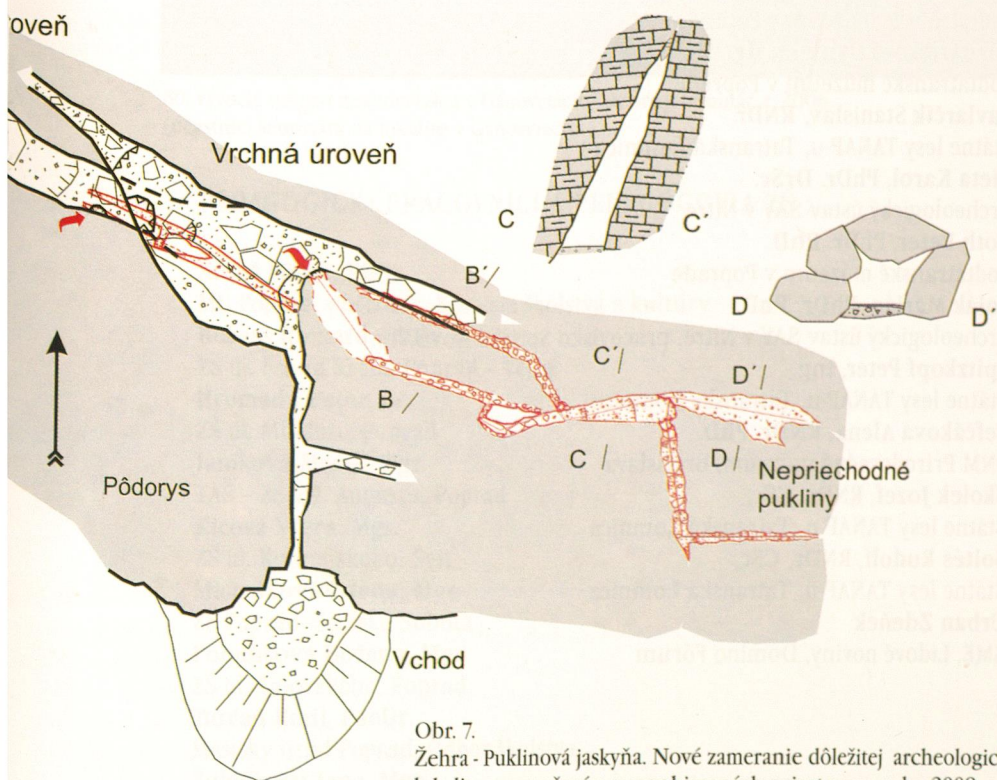
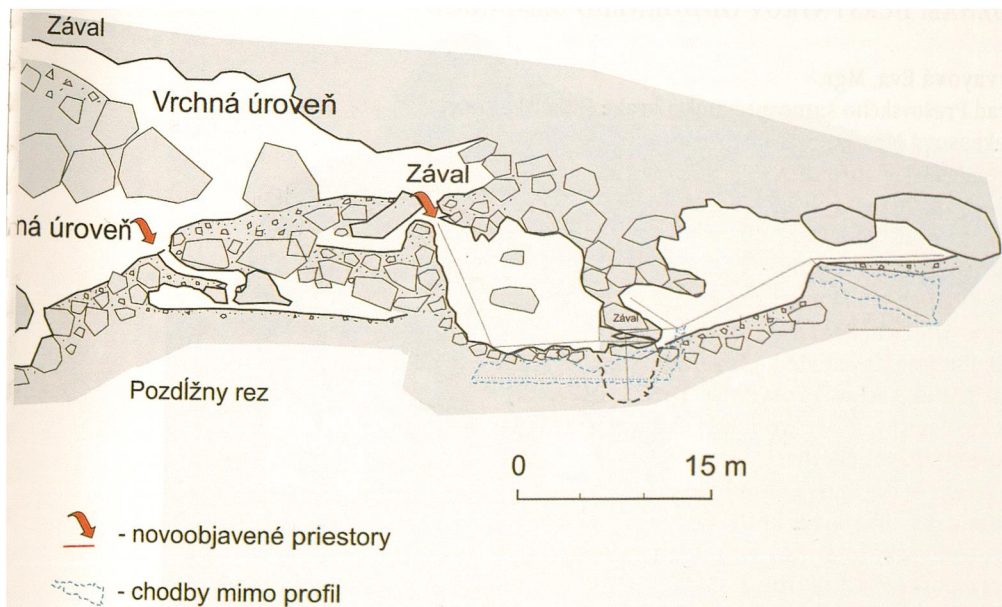
Dreveník

k.ú. Žehra

Dokumentoval: F. Mihál, O. Miháľová, P. Hovorka, 2002

F. Mihál, O. Miháľová, P. Šuster, Š. Šuster, 2008

Obr. 7.
 Žehra - Puklinová jaskyňa. Nové zameranie dôležitej archeologickej lokality s vyznačením novoobjavených priestorov v roku 2008 (podľa F. Miháľa, 2008).

ZOZNAM ÚČASTNÍKOV ODBORNÉHO SEMINÁRA:

Arvayová Eva, Mgr.

Úrad Prešovského samosprávneho kraja, Odbor kultúry

Bekessová Magdaléna, PhDr. Bc.

Podtatranské múzeum v Poprade

Čekovská Alžbeta, Ing.

Obecný úrad Gánovce

Ďurišová Anna, RNDr.

SNM Prírodovedné múzeum, Bratislava

Fejfar Oldřich, Prof. RNDr. CSc.

Fakulta prírodných vied, Univerzita Karlova, Praha

Furmánek Václav, Prof. PhDr. DrSc.

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied (SAV) v Nitre

Chromý Pavol, RNDr.

Múzeum Spiša, Spišská Nová Ves

Kaminská Lubomíra, PhDr. CSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre, pracovisko Košice

Krempaská Zuzana, Ing.

Múzeum Spiša, Spišská Nová Ves

Kušniráková Jana, Mgr.

Podtatranské múzeum v Poprade

Mlynárčiková Daniela, Mgr. Bc.

Podtatranské múzeum v Poprade

Pavlarčík Stanislav, RNDr.

Štátne lesy TANAP-u, Tatranská Lomnica

Pieta Karol, PhDr. DrSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre

Roth Peter, PhDr. PhD.

Podtatranské múzeum v Poprade

Soják Marián, PhDr. PhD.

Archeologický ústav SAV v Nitre, pracovisko Spišská Nová Ves

Spitzkopf Peter, Ing.

Štátne lesy TANAP-u, Tatranská Lomnica

Šefčáková Alena, RNDr. PhD.

SNM Prírodovedné múzeum, Bratislava

Školek Jozef, RNDr. CSc.

Štátne lesy TANAP-u, Tatranská Lomnica

Šoltés Rudolf, RNDr, CSc.

Štátne lesy TANAP-u, Tatranská Lomnica

Urban Zdeňek

SME, Lidové noviny, Domino Fórum

80. výročie nálezu neandertálcu v Gánovciach, odborný seminár, r. 2006
(účastníci seminára na lokalite v Gánovciach)

PEDAGOGICKÍ PRACOVNÍCI A PEDAGÓGOVIA ZŠ :

Antaš Milan, PhDr.

MÚ Poprad, poslanec, Komisia školstva a kultúry

Bekess Richard, PhDr.

ZŠ ul. Fraňa Kráľa, Poprad - Veľká

Hromada Peter, Bc.

ZŠ ul. Mládeže, Poprad

Janíková Mária, Mgr.

TAŠ - ZŠ 29. Augusta, Poprad

Kicová Viera, Mgr.

ZŠ ul. Komenského, Svit

Michalková Zdena, Mgr.

ZŠ Poprad- Spišská Sobota

Pondušová Božena, Mgr.

ZŠ ul. Tajovského, Poprad

Turčan Emil, PaDr.

Mestský úrad Poprad, Odbor školstva

Žoldáková Jana, Mgr.

ZŠ Poprad - Matejovce

ABECEDNÝ ZOZNAM AUTOROV PRÍSPEVKOV:

Bekessová Magdaléna, PhDr. Bc.

Podtatranské múzeum v Poprade

Furmánek Václav, Prof. PhDr. DrSc.

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Kamínská Lubomíra, PhDr. CSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre, pracovisko Košice

Kušniráková Jana, Mgr.

Podtatranské múzeum v Poprade

Mlynárčiková Daniela, Mgr. Bc.

Podtatranské múzeum v Poprade

Roth Peter, PhDr. PhD.

Podtatranské múzeum v Poprade

Soják Marián, PhDr. PhD.

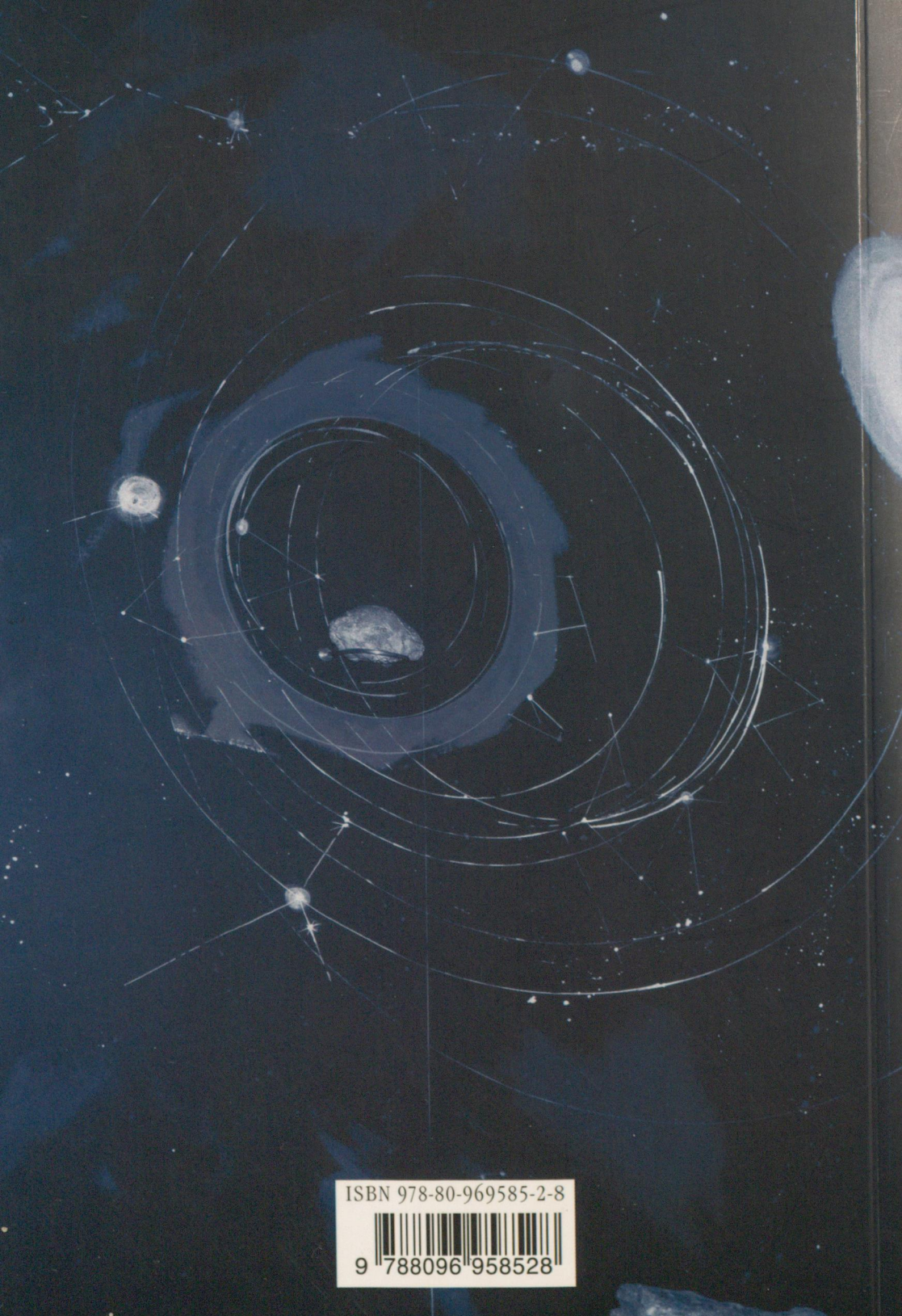
Archeologický ústav SAV v Nitre, pracovisko Spišská Nová Ves

Velemínský Petr, RNDr. PhD.

Národní múzeum, Praha

Vlček Emanuel, Prof. MUDr. RNDr. h. c. DrSc. †

Národní múzeum, Praha

ISBN 978-80-969585-2-8

9 788096 958528